

סוף תקופת ההגהות – "חתימת" נוסח התלמוד הבבלי

א. תרומתו של דפוס וילנא ביחס לנוסח התלמוד, המדרש והמשנה

גולת הכותרת של הדפסת התלמוד בתקופה האחרונה היא, ללא ספק, הדפסת התלמוד בוילנא ע"י האחים והאלמנה ראם, תר"מ-תרמ"ו. הוכחה ניצחת לכך היא העובדה שמאז ועד היום, מרבית דפוסי התלמוד הם באותה מתכנת. מדפיסי ראם תיארו לנו בקצרה, ב"אחרית דבר" הנדפס בסוף התלמוד, את דרכם ומטרתם, ואת ההוספות הרבות שהוסיפו במהדורה זו. כדאי להביא כאן מקצת מדבריהם:

אף לא הקדמנו הקדמה בראש הש"ס כארח המדפיסים והמחברים, כי אמתו אל יתהלל חגר כמפתח, כי לבנו היה חרד ומפחד מאד מפני ההדפסה הגדולה הזאת אשר כמוה לא נהייתה עוד, ואם הדפסת כל ש"ס ואלפס אשר איננה רק כהעתקת ספר מתוך ספר, נדמה לכל כהר, לרב כמותו אשר יכיל כששת אלפים עלים – אף כי הדפסת ש"ס ואלפס כזה – אשר פי שנים לו בכמותו, ופי עשרה באיכותו – הלא נדמה לנו כהר ההר! ונפחד מאד פן לא נוכל לעלות אל ראש הר הא-להים הזה, כי רם הוא וגבוה עד לשמים!

כי הנה לא להדפיס ש"ס ככל ספרי הש"ס באנו, לא להעתיקו בצורתו הראשונה ולחקות מעשה הדפסתו כמעשה קוף, כי לברא לו שמים חדשים ופנים חדשים, ולהאיר עליו אור חדש, אור הראשון שנגז ממנו מאות בשנים עד כה, כי העיר ה' את רוחנו לחפש אורות הגנוזים בכתבי ידי רבותינו הראשונים – מפרשי הש"ס – לחשוף מצפנותיהם, ולהוציאם מאפל מחשכי גנוזם, לבלי יכוסו עוד בטמון, ולתלות את המאורות האלה ברקיע הש"ס להאיר עליו באורם הצח, הבהיר והנשגב מאד.

המדפיסים ממשיכים לתאר את הקושי בפענוח כתבי היד, את הקושי בהשגתם, את המגיהים שעסקו בהעתקת ובהגהת כתבי היד, ועוד ועוד. לאחר מכן הם מפרטים את המהדורות הקודמות של התלמוד שנדפסו בדפוסם, והם חוזרים שוב להלל את המהדורה הנוכחית:

והש"ס השלישי הזה הכי נכבד בכל ספרי הש"ס, כי לא היה עוד כש"ס הזה מעולם וכן האלפסי כמוהו¹ כאשר עיניכם תחזינה מישורים לפניכם, כי הנה יותר ממאה הוספות נכבדות נוספו בש"ס הזה על כל ספרי הש"ס שלפניו, וארבעים הוספות נכבדות באלפס על כל ספרי האלפס שלפניו... ואך למותר לספר בשבחן ולמלל תהלתן, הן הנה מכריזות על עצמן, ואין השמש צריך לעדות כי בהיר הוא, ואין האור צריך לראיה כי טוב הוא, ואף כי פירושי רבותינו הראשונים ז"ל אשר מפיהם אנו חיים ועל חכמתם אנו נשענים... הן הש"ס הזה הנהו לפני הלומד אוצר גדול מלא ספרים רבים ונכבדים מאד.

אנו רואים מיד מה ההבדל בין דורות קודמים לדור זה. בעוד אשר המדפיסים הקודמים היללו את דפוסם באומרם כי הנוסח הניתן לפני הלומד עבר הגהה מדוקדקת וקפדנית, הרי שמדפיסי וילנא מתהדרים באיסוף מפרשים רבים ככל האפשר, כאשר חלק גדול מהם יוצא לאור לראשונה מכתב יד. אין הם מזכירים, ולו במשהו, שנוסח התלמוד הוגה. גם כאשר הם מונים את המגיהים שעבדו בבית דפוסם ואת תפקידיהם, אנו נוכחים לדעת כי מגיהים אלו הגיהו רק את פירושי הראשונים שנדפסו מכתבי יד, אבל לא הגיהו את נוסח התלמוד. דומה כי שמם של מגיהי הנוסח, אם היו כאלה, לא נתפרש.

ברם מדפיסי וילנא לא התעלמו לגמרי מהגהת נוסח התלמוד בבית דפוסם.² הם הודיעו על כך בעמוד האחורי של השער, בסוף רשימה של כמאה הוספות ויותר. אנו קוראים שם כך:

ועל כל אלה נוספה בו הגהה כפולה ומכופלת מדויקת ומזוקקת שבעתים ע"פ נוסחאות ישנות וספרים מדויקים היותר קדמונים,³ וע"פ הגהות גדולי המפרשים.⁴ גם נגלה אור חדש לעינינו, הוא ניהו ש"ס של הג"מ יעקב עמדן ז"ל אשר סדרו והכינו להדפיסו בחייו ויעמול בו שנים רבות להגיהו ולנקותו מכל שבוש ושגיאה, והעיר עליו הערות יקרות ויעטרהו בהגהות וחדושים רבים בציונים ומ"מ... והגהתו המדויקת היתה להמגיהים לעינים.

1 ההדגשה כאן וכהמשך נמצאת במקור.

2 יש לציין כי המדפיסים חשבו בתחילה כי "אין לספח אל הש"ס מפרשים חדשים, כי רק הגהות והערות". ראה: "מונדשיין", כתבי יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם, עלי ספר, ח (תש"מ), עמ' 124. אכן המונח הגהות שהשתמשו בו סובל פירושים שונים. וראה ידיעה נוספת על פעולתם לרכישת הגהות, לעיל פרק ארבעה עשר, הערה 114.

3 בשער האחורי של הרי"ף הנוסח עד כאן אותו דבר, אלא שכאן נוסף: "ע"י מגיהים תלמידי חכמים זרזים בקיאים ומומחים ובהם גדולי ישראל אשר הגיהו אותו בדיוק רב ובעיזן נמרץ ויצרפוהו ויזקקוהו מכל מיני הטעויות והשבושים שנפלו בו עד כה, הכל ע"פ נוסחאות ישנות וע"פ ספרים מדויקים מדפוסים היותר קדמונים ספרים יקירי (!) המציאות, אשר היו לנו לעינים בהגהתם". לא נתברר לי מה טעם לא כתבו כן גם ביחס להגהת התלמוד עצמו.

4 ראוי לציין כי מצאנו בו תיקונים שאפשר שנוסדו על פי הגהות הרש"ש, אף שלא ציינו כן בדבריהם. ראה על כך לעיל סוף פרק שנים עשר, הערה 105.

מאיך גיסא אנו מוצאים בעמוד השער, בין ההודעות על הדפסת פירושים מסוימים, הודעה על הדפסת "חלופי גרסאות". החיבור נדפס בסוף כל מסכת ומסכת בשם: "חלופי גרסאות ע"פ ג"י" (=נוסחאות ישנות). בדברי המדפיסים⁵ על החיבור נאמר:

חלופי גרסאות בש"ס. חוברו ע"י הרה"ג מוהר"ר אברהם אבא קליינערמאן הג"ל אשר אסף וקבץ גרסאות שונות מש"ס ישנים שונים. וכתוכם גם הרכה גרסאות מלוקטות מבאור הגר"א לארבעה [חלקי] שו"ע.

כאן יבואו כמה חילופי נוסחאות על פי דפו"י (=דפוסים ישנים) באופן כללי, או על פי דפוס מסוים. אין כאן רשימה של חילופי נוסחאות באופן שיטתי, אלא רק כמה שינויים לפי המזדמן. בנוסף לכך אין פה רק חילופי גרסאות, אלא יש פה גם כמה הערות בענייני נוסח הגובעות מדברי המפרשים, בעיקר מדברי הגר"א, וכן דיונים קצרים והערות בדברי המפרשים על סמך הנוסח. נמצא כי המדפיסים נתנו דעתם, אמנם במקצת ולא באופן שיטתי, על ענייני נוסח. ואכן אתה עומד ותמה מדוע לא השתמשו בספר דק"ס,⁶ והרי היו יכולים לזכות את הלומדים במערכת של חילופי נוסח באופן שוטף. הלא מדפיסי וילנא ועובדיהם הכירו את ר' ת"נ רבינוביץ ואת ספרו, ואף הוא העתיק למענם כתבי יד שנמצאו ברומי.⁷ יתר על כן, בהקדמתם לספר עין יעקב, שיצא בדפוסם במהדורה מפוארת, וילנא תרמ"ג, הם עומדים על חשיבות הנוסח של עין יעקב דפוס ראשון, וגם נותנים כמה דוגמאות להסבר הדבר. בעניין זה הם הזכירו שם גם את דק"ס. ניתן להעלות השערות שונות כדי ליישב תמיהה זו, אבל אין בידי דבר מבוסס, ואשאר שאלה זו בעינה, עד שתהיה בידנו תשובה בדוקה וברורה.

בשנת תרמ"ז הם הדפיסו מהדורה מפוארת של המדרש. בשער המהדורה הם מונים את ההוספות שנוספו במהדורתם:

הרכה פירושים ממבחר המפרשים הקדמונים והאחרונים, רבים מאלה שכבר נדפסו על המדרשים או בספרים לבדם, ורבים אשר היו בכתובים עד כה ולא זכינו לאורם.

בסוף הרשימה הם מונים עוד כמה הוספות, ובסופה הם מודיעים: "ויתר מעלותיו הרבות והגהתו המדויקת מאד... הגם מפורשים בהקדמת המדפיסים מעל"ד" (=מעבר לדף). ואכן, בעמוד האחורי של דף השער נמצאת הקדמת המדפיסים, ובה הם מתארים קצת את קורות ההדפסה ואת הפירושים החשובים שנוספו במהדורה זו. בסיום ההקדמה הם אומרים:

5 אחרית דבר, עמ' 7.

6 אמנם בחילופי גרסאות למסכת פסחים דף צו ע"ב, הזכיר את דק"ס וחשתמשו בו. וראה גם בהגהות ר' שמחה מדעסויא לב"ב דף צו ע"א, בו העיר המהדיר (שלא נתפרש לי מי הוא, אבל כחור שהוא מחחכמים שהועסקו ע"י מדפיסי וילנא בהגהות) על נוסח המובא בדק"ס כדי ליישב את הערת ר' שמחה. אולם כחור כי אלו מקרים חריגים.

7 באחרית דבר. עמ' 2-3. הם הזכיר פרט זה.

והנה הפקדנו על הגהתו מגיהים חכמים מובהקים והגיהו אותו בדיוק רב, ובעיון נמרץ, וביותר את פנים המדרש, והמתנות כהנה, אשר הגיהו אותם על פי מדרשים מדויקים, ישנים גם חדשים, ובתוכם המד"ר מדפוס בנבנשתי, ופראנקפורט דאדר תנ"ב, ואמשטרדם תקל"ז, המהוללים מאד בהגהתם ובנוסחאותיהם.

יש לציין כי לדבריהם הם לא הגיהו את המדרש עפ"י דפוסים ראשונים, אלא הסתמכו על דפוסים מאוחרים יחסית, שלפי המקובל היו "מהוללים מאד בהגהתם ובנוסחאותיהם". אמנם לא נתפרש על סמך מה כתבו כן.

בשנת תרס"ח הם הדפיסו את המשנה במהדורה מפוארת. גם כאן הם הדפיסו בשער הספר כי מהדורה זו כוללת "שבע ושלושים הוספות, ובמשך ההדפסה נוספו עוד ארבע עשרה הוספות חדשות". בעמודים הבאים בא הפירוט של כל ההוספות. כאן יש לציין כי ביחס לפירוש ר' עובדיה מברטנורה ולפירוש תוספות יום טוב, הם מציינים באותיות קטנות: "שני אלה הוגהו עפ"י הדפסותיהם הראשונות ועי"ז הוסרו השבושים שרכו מאד בהדפסות שאחריהן". עוד יש לציין, כי בהוספה כ"ד נאמר:

חלופי נוסחאות ושנויי נוסחאות ע"פ ספרי משניות מדפוסים ישנים, וע"פ תלמוד בבלי וירושלמי, ונכללו בהם הגהות בעל שיטה מקובצת לסדר קדשים.

ובעמוד שאחריו בשם "זכרון לראשונים", הם כותבים:

נפקוד לטוב קצת מהספרים מדפוסים הקדמונים היותר מובחרים, יקרי המציאות מאד שהיו לנו לעינים ולתועלת רבה לברור ההגהה המדויקת ולנוסחאות ישרות.

יש לציין, כי היוזם של מהדורה זו, ובמיוחד היוזם של ההשוואות של המשנה ומפרשיה עם דפוסים ראשונים, תוך מסירת חילופי הנוסחאות ללומד, היה ר' חיים נח אייזנשטט, שהוציא לאור בשנת תרמ"ז את סדר זרעים וטהרות, ע"י בית הדפוס של האחים האלמנה ראם. ר' חיים נח לא זכה להשלים את מלאכתו, כי נפטר בשנת תרנ"ד, ואז נטלו המדפיסים הללו על עצמם את השלמת המלאכה, והוציאו מחדש את כל המהדורה, על פי המתכונת שהוא התווה. הם אף העתיקו את כל דברי ההקדמה של ר' חיים נח, וציינו בסופה כי הם הוסיפו עוד כמה הוספות על מהדורתו.⁸

ב. סוף התקופה של הגהות נוסח התלמוד

אנו יכולים לראות בדברי המדפיסים, ומצורת הצגת הדברים לפני הלומדים, שני דברים שונים בהשוואה לנעשה עד עתה, המראים על שינוי מסוים בתפיסתם. הדבר הראשון שאנו יכולים להבחין בו הוא, כי תודעת פרסום הגהת הנוסח אינה בראש מעייניהם של המדפיסים. עד קרוב לתקופה זו, המגיהים הרשו לעצמם, ואף ראו זאת

8 אני מוצא לנטן לציין עובדה זו, היזת שבמשניות המצויצת כיום, שהן צילום של מהדורת וילנא, הושמטו דברים אלו, ואין המעיין יכול לדעתם.

כחובתם, להגיה את נוסח התלמוד. כותנתנו למגיה העתק, לאמור למגיה הקובע מה הנוסח שיודפס בספר, ולא למגיה הכודק אם אין טעויות דפוס. לשם כך היו המדפיסים הקודמים דואגים להעסיק בבית הדפוס תלמידי חכמים, כדי שיוכלו לקבוע את נוסח הספר. כמו כן הם היו מודיעים, בדרך כלל, על מלאכת ההגהה בשער הספר בצורה בולטת. ברם מעתה דומה הדבר, כי אין המדפיסים רואים כדבר עיקרי את מלאכת ההגהה. בראש ובראשונה הם ראו למסור לפני המעיין מי הם הפרשנים שנוספו למהדורה החדשה, וכזה הם רואים את עיקר פעולתם. אין הם מתעלמים מהודעה על הגהה, אבל כאמור אין זו פעולתם המרכזית, ולא בה ישביחו את מהדורתם. לפיכך ההודעה על הגהה היא הודעה צנועה באופן יחסי לשאר פעולותיהם. לפנינו, אם כן, שינוי ניכר בתפיסת חשיבות פעולת ההגהה.

הדבר השני שאנו רואים הוא כי המדפיסים נתנו את דעתם להשוואה של הנוסח עם דפוסים קודמים. הם אף רשמו לפני המעיין כמה חילופי גירסאות בתלמוד, על פי דפוסים ישנים. הם הגדילו לעשות בהדפסת המשנה, שם רשמו חילופי נוסח ביחס לכל משנה ומשנה בצורה שיטתית.

דומה כי על יסוד האמור אנו יכולים להסיק, כי בשלב זה אנו נמצאים בסוף התקופה של הגהות נוסח התלמוד. מסתבר כי נוסח התלמוד כפי שהוא, מתחיל להתקבל בעיני הציבור כבעל צביון קבוע, פחות או יותר. לפיכך ההודעה בדבר הגהת הנוסח אינה מהווה משיכה מיוחדת לציבור הלומדים. אדרבה, אולי יש בכך מעט חסרון, שהרי הנוסח כבר ידוע ומוגה ע"י גדולי החכמים במשך הדורות ואין צורך להגיהו. מכל מקום, אנו רואים כי בכותבם על הגהת התלמוד, הם מציינים כי הנוסח הוגה רק על פי נוסחאות ישנות ועל פי ההגהות שנעשו ע"י גדולי הדורות. לאמור, ההגהות שנעשו בדפוס זה, לא נעשו על דעת המגיהים ועל פי שיקול דעתם. זאת משום שאין בידי המגיהים בתקופה זו לשנות את הנוסח על סמך שיקול דעתם. הם יכולים לשנות את הנוסח רק אם יש להם אסמכתא בדפוסים ישנים. לפיכך יש מעתה חשיבות גדולה ביותר לדעת מה היה נוסח הדפוסים הישנים. אמנם עיון בחילופי הגירסאות שהודפסו על ידי מדפיסי וילנא, הן בתלמוד והן במשניות, מלמדנו כי המגיהים לא שינו את הנוסח שהיה בפניהם, אף כאשר נראה שהנוסח אינו כהלכה, ואף כאשר הנוסח הנמצא בדפוסים ישנים מאשר כי לפנינו נוסח מוקשה. הם הסתפקו בהפניה לנוסח הישן, תוך ציון הקושי הנמצא בנוסח שלפנינו.

היינו, לפנינו אישור לדברים שנאמרו לעיל. חילופי הגירסאות ניתנו ללומד כתוצאה מהעובדה שאנו נמצאים בתקופה שבה הנוסח הקיים הוא כמעט קבוע, ואין ממהרים לשנותו, אף כאשר יש לכך אישור ממקורות ישנים. אנו עדים לתחילת התהליך של קיבוע הנוסח, אלא שקשה להצביע על הגורם הישיר לתחילת התהליך. אמנם דומה כי יש בידנו אפשרות להצביע על הגורם, או הגורמים, להמשכו של תהליך זה.

ג. הדפסות חוזרות של דפוס וילנא ע"י שימוש באמהות

כאמור, מהדורת התלמוד שיצאה בוילנא היתה מהדורה מפוארת ביותר, שגם הושקעו בה סכומי כסף גדולים. לכן חזר והדפיס בית ההוצאה, מאמהותיה של מהדורה זו, מהדורות

נוספות עד שנת תרצ"ט.⁹ הדפסה מאמהות יש בה משום חסכון ניכר למדפיס, באשר הוא חוסך בכך את כל הוצאות הסידור והעימוד. אולם בצורת הדפסה מעין זו עלול להיות מכשול למעיין. לאמור, בהדפסה זו שהיא העתק מדויק של הדפסה קודמת, ימשיכו להופיע כל הטעויות אשר היו במהדורה הראשונה. לפיכך שומה על המדפיס להגיה את הספר היטב כדי שתחילת עבודתו, כדי שהמהדורה הראשונה תודפס כראוי, וממילא כל המהדורות הבאות בעקבותיה תצאנה אף הן כהלכה.

מן הראוי להביא כאן את דברי ר' משה אליעזר בלינסון כנגד מדפיסי התלמוד מהדורת וילנא. בדבריו עמד, בין השאר, גם על טעויות הגרמות כתוצאה מהדפסה חוזרת ע"י אמהות. אלו דבריו:¹⁰

הנה זה מכמה שנים אשר יעשו המדפיסים טבלאות סטעראטיפ¹¹ כמעט לכל הספרים, ומדפיסים וחוזרים ומדפיסים אותם באותן טבלאות של בדיל ועופרת בכל זמן שיצטרכו. וא"כ מהראוי היה למלאכת ההדפסה כזו לדייק מראש היטב בהגהת הספרים ולהסיר כל הטעות עוד בזמן סדור האותיות בטרם תוצקנה הטבלאות ההן, אשר לאח"כ א"א לתקן עוד בנקל, וכל הדפסה שתהיה לאח"כ עם הטבלאות, תהיה עם הטעותים ההם בעצמם. ודגה זה מקרוב הדפיסו ש"ס מהודר ומפואר באמת בהוספות רבות והגהות נפלאות מגאוני ארץ קדמאי ובתראי, וגם מחירו לא יקר כי נעשה ממנו סטעראטיפ. אך כפי הנראה לא דקו המגיהים בהגהתם כדבעי, ונמצאים בהש"ס טעותים רבים ישנים גם חדשים, בגמ' וברש"י ובתוס' ולהטעותים שבמפרשים וההוספות והגהות אין מספר למו! אשר כפי ההשערה, מסתמא יתקנום המדפיסים להדפסה שניה בהטבלאות, או לכה"פ [=לכל הפחות] יצרפו לכל כרך וכרך "לוח הטעות והתקונים" משום אל תשכן וכו'... ואם לא יותר טוב היו עושים המדפיסים את זה הש"ס המפואר באמת, תחת אשר הרבו לספח אל הגמרות הגהות חדשות מגאוני זמננו, שרוכן אינן אלא שוב לגאוני זמננו יחידי סגולה (כי לרובא דרובא מלומדי הש"ס אינן מההכרחיות כלל וכלל כנ"ל, גם יכולות היו להיות נדפסות בכרך מיוחד בפ"ע) – לו התאמצו מוטב בדבר הגה"ה טובה יפה ומדויקת ביתר שאת, הגה"ה יחד עם התלמוד.

בלינסון תקף את מדפיסי וילנא בשני עניינים. האחד, הדיוק בהדפסת הנוסח. השני, ריבוי הגהות ומפרשים שנדפסו יחד עם התלמוד.

9 ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קנו (והדברים שם הם דברי א"מ הכרמן שהשלים את דברי רבינוביץ).
דבריו שכל המהדורות היו זהות זו לזו אינם מדויקים, כפי שכתבתי לקמן, הערה 13.

10 מ"א בלינסון, שלמי אמוני ישראל, חוברת ראשונה, אודסה, תרנ"ח, עמ' 58, סעיף ב. יש לציין כי בלינסון עצמו היה בעל בית דפוס באודסה. כן חיבר עוד כמה ספרים, וערך והדפיס את כתב העת התורני יגדיל תורה, אודיסיא, תרל"ט-תרמ"ה, וגם כתב בו כמה וכמה מאמרים.

11 לוחות מתכת שיש בהם העתקה מדויקת של אותיות-סדר של הדפוס, והמשמשים להדפסת מהדורות נוספות. הלוחות הללו מתקבלים מהאמהות של המהדורה הראשונה.

בעניין דיוק הנוסח ציין בלינסון בהמשך דבריו לטעויות שמצא באקראי בעת לומדו מסכת שבת ומפרשיה, והוא מונה 349 טעויות.¹² רוב הטעויות שמנה בלינסון, נשארו במהדורות המאוחרות יותר של דפוס וילנא, אבל מצאנו גם כמה שינויים.¹³

בעניין ריבוי ההגהות והמפרשים שנוספו בדפוס וילנא כתב בלינסון בהמשך דבריו, שכתוצאה מכך כרכיה של מהדורה זו נעשו עבים מאוד "עד כי אינם נטלים ביד אחת, ונקרעים ונעקרים משדרותיהם חוליות חוליות – והכל בשביל ג' או ד' גאוני הרבנים במדינה".

והוא ממשיך:

גם רבים הם הקוראים תגר עליהם ובצדק, על אשר לרגלי ההוספות שהוסיפו בפנים הגמרות שתבניתן בפארמאט הרגיל, שונו מאד פני העמודים מדחקות ולחיצות הפירושים מצדי צדדים ובא הכל בערכוביא – פנים חדשות שלא הורגלו בהן הלומדים, וכן לא יעשה אפילו בספרי הפוסקים הגדולים, ואף כי התלמוד הגדול והקדוש, אשר כל העמודים בו קבלו צורתם כמו שהיא לפנינו כמסיני, מזמן שנדפס בפעם הראשונה ועד היום הזה כארבע מאות שנה באלפי מיני דפוסין, ונתישן בתבניתו זו וצביונו זה ונתקדש כך, ואנחנו משנות ילדותנו הורגלנו עם סדור הנוכחי המקובל מעולם, באותיות מחכימות ושורות מצהירות מאירות עינים, כל דבור ודבור מתוקן ומזומן, והציונים בו הכל על מקומם א"צ חפוש כלל, כי עומדים וכולטים בצדם ונסקרים להדיא בסקירה אחת, לא כן הש"ס המפואר הנ"ל, אשר פני עמודיו נטחנו, וסדרי בראשית עליהם נשתנו, כל ציון אומר דרשוני, איה מקומו ואיפו אני?

והוא ממשיך ותוקף את מדפיסי וילנא שההדפסה אינה נאה והגליונות מלאים פירושים והגהות, ומתוך כך הסידור הטכני אינו נאה.

אין עיינונו כאן לעסוק בנקודות הללו שהזכיר בלינסון.¹⁴ למרות זאת הזכרתי את דבריו האחרונים משום שני טעמים. האחד, כדי שנראה כי התקבלותו של דפוס וילנא אינה

12 אכן זהו מספר רב של טעויות, אולם יש לדעת כי אף הוא לא דק, ודומה שהיה להוט למצוא טעויות. כגון, בטעות מס' 1, כתב: "דף ג ע"ב תוס' התייח, דתנן בפ"ב. צ"ל בפ"ד". לא דק, כי פתרון ראשי התיבות אינו: פרק ב, אלא הכוונה: פרק בתרא. בטעות מס' 2, כתב: "ד ע"א רש"י לאותה חצר, לזורקם, צ"ל לזורקה". לא דק, הכוונה היא על הפיחות ולא על ידו, ואין שום הכנה להגהתו. ועוד ככגון אלה. אבל יש טעויות נוספות שנעלמו מעיניו. כגון: דף ד ע"ב רש"י ד"ה שדי נפו, והוי כמונה בריה, צ"ל: ברה"י. דף ט ע"א רש"י ד"ה פתח נעול, ונמצא עובי הפסת, צ"ל: הפתח.

13 בלינסון כתב כי בדף ז ע"ב תוס' והלכה, שורה י"ד ובנד, צ"ל: ובצד. במהדורות שלפניו תוקן הדבר. אמנם המעיין היטב רואה כי התיקון נעשה ביד, ולא ע"י אות אחרת. אפשר שהוא תיקון מאוחר למהדורות וילנא. מ"מ ידוע לנו כי היו שינויים מעטים בין המהדורות השונות של וילנא, וכפי שכתבנו לעיל, פרק שלושה עשר, עמ' 438. אבל בכדיקה קלה שערכתי, לא מצאתי כי הטעויות שהצביע עליהן בלינסון, תוקנו במהדורות מאוחרות.

14 נראה שהגזים, וייתכן שהעובדה שבלינסון עצמו היה בעל בית דפוס, אומרת דרשוני. אכן בהדפסת המפרשים יכלו להשתפר אילו היו מדפיסים את כל המפרשים על אותו דף, וכפי שעשו בש"ס מהד'

מובנת מאליה, וכי היו אנשים שמצאו ליקויים בדפוס זה. השני, אנו שומעים כאן את החשיבות שייחסו לצורה החיצונית של העמוד, עד בבחינת כזה ראה וקדש, לומר שלא רצוי לסטות ממנה. ואין הכוונה רק למניין הדפים, אלא לעצם סידור הדף ומפרשיו.¹⁵ ולדעתו לפחות, דפוס וילנא הוא בבחינת פורץ גדר. עניין זה חשוב לנו להמשך דברינו.

ד. מהדורת הצילום של דפוס וילנא דוחקת את שאר המהדורות

במקביל למהדורות דפוס וילנא, עד שנת תרצ"ט, יצאו לאור מהדורות אחרות של התלמוד, ע"י בתי דפוס אחרים. חלק מהמהדורות הללו היו מהדורות "רגילות", אבל בחלק מהן היו כמה וכמה הוספות חשובות.¹⁶ עד פרוץ מלחמת העולם השנייה אנו עדים אפוא לכמה הדפסות של מהדורות תלמוד שאינן זהות זו לזו.

בד בבד מתפתחת תעשיית הדפוס בצורה מהירה. מכונות הסידור וההדפסה עוברות כמה וכמה שכלולים, אולם שיא השכלול בתקופה זו הוא, ללא ספק, דפוס צילום. לאמור, ניתן עתה לצלם ספרים שלמים, ועל ידי כך להדפיסם באותה צורה ממש, וכל זאת במהירות רבה מאוד. בצורה זו ניתן להדפיס מהדורות חוזרות, גם אם אין בידנו האמהות של הדפוס המקורי. נמצא כי המצאה זו לא זו בלבד שהיא חוסכת למדפיס את כל התהליך המייגע והיקר מאוד של סידור ועימוד הספר כפי שהיה עד עתה, אלא יש בה יתרונות חדשים. על ידי שימוש בדפוס צילום, המדפיס יכול להוזיל מאוד את מחיר הספר, והוא יכול להדפיסו במהירות רבה ביותר. היות שאין לו צורך עוד באמהות של ההדפסה הראשונה, הוא יכול בקלות רבה יחסית לערוך שינויים במהדורה הראשונה, ולהדפיס מהדורה חדשה השונה ממנה, אם במעט ואם בהרבה.

ואכן, בין המהדורות שהודפסו עד שנת תרצ"ט אנו מוצאים גם כמה מהדורות צילום. בשנת עטר"ת נדפסה במונטריאול שבקנדה מהדורה שהיא דפוס צילום של מהדורת וילנא, ללא קבלת רשות מבית ההוצאה. בברלין שנת תרפ"ה נדפסה בהוצאת "חורב" מהדורת צילום של דפוס למברג הגדול (מענקיש). בשנת תרצ"ב נדפסה בליפסיה, ע"י הוצאת "יהונתן", מהדורה שהיא צילום של מהדורה אחרת מדפוס למברג, שהיא מהדורת ר' אברהם יוסף מדפיס. אין אנו רואים כאן שיש עדיפות למהדורה מסוימת על חברתה. כמו כן היו באותן השנים נסיונות להדפיס מהדורות חדשות של תלמוד, אלא שהן לא עלו יפה. והיתה גם הדפסה רגילה של תלמוד בוילנא, בשנת תרצ"א, והיא נעשתה מאמהות ארגלבתנד וורשא תרכ"ג-תרכ"ח. הרושם המתקבל על פי סקירה זו הוא, שהמדפיסים העדיפו להדפיס את התלמוד במהדורת צילום, אבל העדפה זו לא היתה מוחלטת, שהרי

ירושלים. וכבר התרעמו על כך חכמים. ראה: בדרך עץ החיים בעריכת ר' מלצר, ח"ב, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 564.

15 גם בזה יש הגזמה בדברי בלינסון, שהרי מניין השורות והתאמת המפרש לדברי התלמוד, אינם אחידים בדפוסי השונים.

16 ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קפ-קצד, שם סקר א"מ הברמן את כל המהדורות הללו. אני מסתמך בדבריו, כאן ולקמן, על תיאוריו.

נדפסו גם מהדורות דפוס רגילות. גם כאשר הדפיסו בדפוס צילום, לא היתה בידם החלטה מוסכמת בדבר המהדורה המשמשת כבסיס לדפוס הצילום, ואנו רואים לפנינו צילומים ממהדורות שונות.

דומה בעיני שמלחמת העולם השנייה היא שגרמה לתפנית בהדפסת מהדורות התלמוד. המהדורה האחרונה של דפוס וילנא נדפסה, כאמור, בשנת תרצ"ט (1939). מעט לאחר מכן שבת בית הדפוס מפעילות, עקב מאורעות מלחמת העולם השנייה. כתוצאה מהמלחמה גם המרכז היהודי באירופה כמעט אינו קיים יותר. יחד עמו חרבו גם בתי הדפוס שהדפיסו ספרי קודש, וגם ספרי הקודש עצמם הושמדו ע"י הצוררים, או אבדו בסערת המלחמה. לכן מתעוררים מדפיסים יהודים במקום שיש ביכולתם להמשיך ולהדפיס ספרי קודש, כדי להמשיך את רציפות לימוד התורה והפצתה. אנו נוכחים לדעת שבעצם ימי המלחמה יוצאות לאור הדפסות של התלמוד במזרח אירופה ובארצות הברית. במצב קשה זה ברור כי שיקוליו הראשיים של המדפיס הם שההדפסה תהיה מהירה ואף מחירה יהיה סביר, כדי שירכו הקונים וההדפסה תשיג את יעודה. מובן מאליו שבזמן זה אין דעתו של המדפיס נתונה להוציא לאור מהדורה חדשה של תלמוד. היות שאין ביד המדפיס אמהות של דפוסים קודמים, שהרי הם כבר חרבו ואבדו מן העולם, ברור שהוא נאלץ, וגם מעדיף, להשתמש בדפוס צילום. אם כן אנו רואים ששיטת ההדפסה נכפית על המדפיס. למעשה, חופש הפעולה של המדפיס מתבטא רק בבחירת מהדורת הדפוס שאותה יצלם. ואכן, בשנות המלחמה אנו נוכחים לדעת כי יש כבר הסכמה אצל המדפיסים בדבר שיטת ההדפסה, לאמור, כולם מדפיסים בדפוס צילום. אבל בשאלה איזו מהדורה לצלם, חלוקים המדפיסים.

בעיר מישקאלץ, בשנת תש"א, התעורר ר' שמעון זאב עתרייך והדפיס כמה מסכתות. הוא קיבל את הסכמת ר' יואל טייטלבוים, ואת הסכמת אביו ר' שלמה זלמן עתרייך, אבד"ק שאמלויא. שתי ההסכמות דומות זו לזו, ונעתיק כאן קטע מהסכמת ר' יואל:

היות שבעוה"ר [=שבעוונותינו הרבים] ערי ישראל נחרבו ואלו שהתעסקו בהוצאת ספרי קודש נאספו, והמדפיסים כתבי קודש אבד מארץ זכרם הי"ת [=ה' יתברך] ירחם, ובעבור זה נחסרו הרבה ספרים וגמרות עבור הת"ת [=התלמודי תורה] והישיבות ועבור בחורי ישראל ויש לחוש לאפיסת תורה ח"ו, ועתה נתעורר... ומדפיס ועולה מסכתות בודדים עם המפורשים בכדי להמציא לתשכ"ר [=לתינוקות של בית רבן] ותלמידי הישיבות שלא יהיה להם מגיעה מחוסר גמרות ללימודם...

כיוון שהמדפיס מעוניין להדפיס במהירות, כדי למלא את המחסור שנוצר, וגם רצונו שמחיר המסכתות יהיה זול, הוא בוחר להשתמש בדפוס צילום. נדפסו שם כמה מסכתות, שהן צילום של דפוס למברג הגדול (מענקיש).¹⁷

בשנת תש"ב נדפס התלמוד בעיר בודפשט, והוא דפוס צילום של מהדורת וילנא.¹⁸

17 ראה רבינוביץ, מאמר, בדברי הברמן עמ' קצ-קצא.

18 הברמן בהשחתו לרבינוביץ, מאמר, עמ' קצא, כתב: "ושמעתי כי בבודאפעסט נדפס בימי המלחמה

הדפסה נוספת באה ביזמת תלמידי ישיבת מיר, שברחו מאימת המלחמה והגיעו לשנגחזי. כבואם לשם הם הדפיסו את התלמוד, כדי להמשיך את רצף לימוד התורה. רוב מסכתות התלמוד נדפסו שם בין השנים תש"ב-תש"ו, עד שהתלמידים עזבו את המקום ועלו ארצה, או שמו פניהם לארזה"ב. התלמוד הנדפס שם הוא מהדורת צילום של דפוס וילנא.

במקביל להדפסה זו היתה התעוררות של מדפיסים גם בארזה"ב. האחים שולזינגר בניו יורק נטלו על עצמם את הדפסת התלמוד בארזה"ב. אף הם, מהסיבות שנמנו לעיל, החליטו להדפיס את התלמוד בדפוס צילום. גם הם בחרו לצלם את מהדורת וילנא. ההדפסה נסתיימה בשנת תש"ד. עם סיומה הם כתבו בסוף מסכת נדה:

זוהי הפעם הראשונה, שתלמוד בבלי כולו עם כל נושאי כליו ומפרשיו, לפי המהדורה של האחים והאלמנה ראם בילנא, נדפס בארצות הברית של אמריקה, עם הוספות תיקונים ושכלולים, וזוהי גם הפעם הראשונה שהוא מופיע בדפוס צילום.¹⁹ למרות שעת החרום נעשתה ההדפסה כולה בזריות ובדייקנות, בזמן קצר מאוד. נגשנו לעבודת קודש זו בערב שבת ג' בתנוכה תש"ד, ובערב שבת י"ח בסיון, תש"ד, שלמה המלאכה... מפני מצב המלחמה בימינו נתקלנו בקשיים טכניים גדולים... זולת זה הרי העבודה היתה דחוקה ודחופה עלינו, אבל למרות כל המכשולים עלה בידינו בעזרת ה', להוציא דבר מתוקן ונאה... ההדפסה חלה בשעה של אנדרלמוסיה בעולם ובשעת צרה ומצוקה לעם ישראל. המרכזים המסורתיים הגדולים באירופה בטלו ונשמדו כמעט כליל מחמת הצר הצורך. והנה מלבד המרכז הרוחני הגדול אשר בארץ ישראל, הרי ארצות הברית של אמריקה הן בבחינת מרכז מתהווה, ועל מרכז חדש זה מוטל התפקיד הגדול של המשכת שלשלת המסורת...

נראה אפוא כי חורבן יהדות אירופה שיצר רגש של אחריות לאומית מצד אחד, והמצאת דפוס צילום מצד שני,²⁰ חברו יחד וגרמו להפצתו הראשונה של תלמוד דפוס וילנא בדפוס צילום. דפוס הצילום של התלמוד מהד' למברג, שיצא לאור במישקאלץ, לא נתקבל. מהדורת בודפסט, שכנראה אינה שלמה, אינה ידועה כל כך ואינה נפוצה. סיבת הדבר היא, כמובן, הכורת שעלה על יהדות זו סמוך לאחר מכן. נותרה אפוא רק המהדורה שיצאה ע"י האחים שולזינגר בארזה"ב, שהיא כאמור דפוס צילום של דפוס וילנא. אנו עדים להדפסה חוזרת של מהדורה זו ע"י האחים שולזינגר בניו יורק בשנת תש"ח. מעתה ואילך כובשת מהדורת הצילום של דפוס וילנא את העולם היהודי. כמעט ברור שהדפסת התלמוד

האחרונה תלמוד שלם והנאצים השמידו אותו". הברמן הג"ל כתב כן מפי השמועה. בספרייה הלאומית בירושלים נמצא עותק שנדפס בכודפסט שנת תשי"ב, הכולל את המסכתות מברכות עד סנהדרין.

19 לפי האמור לעיל, יצאה לאור כבר מהדורת צילום בקנדה. אפשר שהיא לא היתה ידועה, או שכונת המדפיסים למהדורת צילום בארזה"ב.

20 על גורם זה רמז גם הרב עדין שטיינזלץ במאמרו, 'על נוסחת יסוד של הגמרא', בתוך: מתתיהו, ספר העשור לשיבת בני עקיבא בנתניה, בעריכת אריה מורגשטרן, תרצליה, תשל"א, עמ' 134.

פעמיים ע"י האחים שולצינגר, היתה למעשה הגורם המרכזי להחזרת דפוס וילנא לעולם התורני.

אנו רואים כי בניו יורק, סמוך לאותה העת, מודפסות מהדורות צילום של דפוס וילנא. גם התלמוד שיוצא לאור לראשונה בירושלים סמוך להקמת המדינה, ע"י הוצאת "אל המקורות", הוא צילום של דפוס וילנא. יש לזכור כי המצב בארץ באותה העת היה מצב כלכלי קשה, ואף היה מחסור גדול בספרים. ברור אפוא כי הוצאת "אל המקורות" הושפעה מהוצאת הש"ס בארה"ב והלכה בעקבותיו, לאמור הם צילמו את מהדורת וילנא.²¹ אמנם יש לציין כי הם הכניסו בה כמה שכלולים. הם הדפיסו את הקטעים שהושמטו ע"י הצנזורה, וכן הכניסו לגוף התלמוד סימני פיסוק קצרים. אבל ביסודו של דבר לפנינו צילום של דפוס וילנא.

כדאי לציין גם את הדפסת התלמוד במינכן-היידלברג, לאחר סיום המלחמה ובסיוע הצבא האמריקאי ומוסדות הג'וינט, בשנת תש"ט. גם כאן הודגש בהקדמה חסרונם של ספרי קודש שהושמדו ע"י הצוררים, והצורך בהדפסה חדשה. אף מהדורה זו היא מהדורת צילום של דפוס וילנא.²²

מעתה ואילך ארץ ישראל היא המרכז הגדול ביותר להדפסת ספרי קודש. כל המהדורות השלמות של התלמוד שנדפסו בארץ, הן מהדורות צילום של דפוס וילנא. אמנם נדפסו מסכתות בודדות מדפוסים אחרים, בעיקר ע"י ועד הישיבות, וקצת מהן הוגהו ע"י דפוסים ישנים ודק"ס,²³ אבל גם עניין זה בטל במשך הזמן, ובעיקרו של דבר מהדורת וילנא כבשה את השוק.²⁴

ה. "חתימת" התלמוד, או: נוסח דפוס וילנא – נוסח מחייב

מהאמור לעיל מוכן שהתלמוד במהדורת וילנא הוא התלמוד הגלמוד ביותר. אכן יצאו בארץ עוד כמה מהדורות אחרות של התלמוד, כמיוחד מהדורות שיש בהן גם תרגום עברי, והמפורסמת והנפוצה שבהן היא מהדורתו של הרב עדין שטיינזלץ, אבל הן אינן יכולות להתמודד עם תפוצתו של התלמוד מהדורת וילנא, מה עוד שהן יצאו לאור לאחר שמהדורת וילנא כבר כבשה את השוק. ברוב המקומות שבהם לומדים תלמוד, משתמשים אפוא במהדורת צילום של דפוס וילנא. כתוצאה מכך הפך נוסח דפוס וילנא להיות הנוסח

21 ר"ד גניחובסקי כתב לי (בט"ז באייר תשנ"ז) כי אביו רא"מ גניחובסקי, בעל הוצאת "אל המקורות", רכש את הזכויות לש"ס וילנא מצאצאי משפחת ראם. ש"ס "אל המקורות" צולם מהעותק הפרטי של ש"ס וילנא שהיה ברשות אמו, נכדתו של ר' שניאור זלמן אבד"ק גולדינגן, בעל העזת גליון אלפס על הרי"ף שהודפסו בש"ס וילנא. ר"ש אסף הוא שפיסק את הש"ס הזה.

22 כמה פרטים על הדפסה זו נמצאים בספר שירת שמואל, לזכרו של ר' רפאל שמואל יעקב ראז, [ירושלים, תשנ"ה], עמ' קו-קיב, כפי שהעיתי ש"ב ר"מ אדלר.

23 ראה לקמן הערה 36.

24 ר"י מונרשיין העירני כי היו כאלה שלא השתמשו בש"ס וילנא, הואיל ומרפיסיו היו בעניהם אנשים פסולים. לכן הם השתמשו בש"ס דפוס סלויטא וכד'. ראה על כך בספר אוצר אגוזת קודש לר' אח"ד לוין, ירושלים, תשי"ב, מכתב טו עמ' כז, ומכתב קפו דף עז ע"ב.

הכמעט בלעדי של ספר התלמוד. במלים אחרות, סתם נוסח התלמוד בימינו הוא נוסח וילנא.

עולה אפוא כי אנו יכולים עתה לדבר על שתי חתימות של התלמוד. לאמור, התלמוד נחתם, כמקובל, בפעם הראשונה סביב לשנת חמש מאות, וזו היתה חתימת תוכן. רוצה לומר, תוכנו של התלמוד נקבע באותה העת, ומני אז והלאה התוכן אינו משתנה, פרט למקרים בודדים של הוספות סבוראיות וכד', שאינן משנות את מעשה החתימה באופן ניכר. פעם שנייה נחתם התלמוד בעת שנדפס לראשונה, וזו היתה חתימת נוסח.²⁵ כרם חתימה זו היתה חלקית בלבד, שהרי בכל דפוס ודפוס נעשו שינויים מסוימים ע"י המדפיסים, ולפיכך אפשר לומר שהספר לא היה חתום. אבל בדורתנו הגענו למצב שכל מהדורות התלמוד הן צילום של מהדורת וילנא, ולכן נוסחן אחיד. לאמור, התלמוד "נחתם" בדורתנו לגבי הנוסח. "חתימה" זו מתבטאת בכך שנוסח וילנא הפך להיות נוסח מחייב וקבוע,²⁶ ואי אפשר לשנותו.²⁷

דומה שעל הסיבות הללו שגרמו להתקבלותו של נוסח וילנא, יש להוסיף עוד סיבה. נראה לי כי עמדתו התקיפה של החזון איש כנגד השימוש בכתבי יד, כפי שהוכהרה לעיל בפרק הקודם, גרמה אף היא לקיבועו של נוסח וילנא. הרי לפי שיטתו אין צורך לחזור אחר דפוסים ישנים או כתבי יד, כדי לפתור שאלות המתעוררות בהבנת דברי התלמוד. לדבריו, עלינו להתמודד עם הנוסח כפי שהוא. ממילא מובן, כי לפי זה אין אפשרות לשנות את נוסח התלמוד. ומכיוון שרוב ספרי התלמוד הם צילום של דפוס וילנא, ממילא נוסח זה הוא הנוסח שאין לשנותו. במלים אחרות, נוסח וילנא הוא הנוסח הקובע והמחייב. צא וראה מה אירע להגהותיו של החזון איש עצמו. אף שהוא עצמו תיקן בכמה מקומות את נוסח דפוס וילנא, וכפי שכתבנו בפרק הקודם, לא העזו הבאים אחריו להכניס את תיקונו לגוף דברי התלמוד. זו הוכחה נוספת עד כמה לא ניתן לשנות את דפוס וילנא.

קיבוע הנוסח בא לידי ביטוי בכמה תחומים. בראש ובראשונה אנו עדים לכך בחוגי הישיבות. חוסר הידיעה ההיסטורית על השתלשלות ההדפסות של התלמוד, וחוסר ההכרה של הספר דקדוקי סופרים, הביאו לכך שלדעתם אין לחלוק על נוסח וילנא. ובי היה מעשה וממנו הבנתי עד כמה חזקה תפיסה זו. מעשה שהוזמנתי ללמד שיעור בתלמוד לפני בני תורה. תוך כדי הלימוד הערתי שבדפוס ראשון של התלמוד הנוסח שתה מאשר לפנינו, ולפי זה ניתן ליישב קושי מסוים. התעורר ויכוח ואחד הלומדים טען לעומתי, כי אנו אין

25 כוחו של הדפוס בקביעת נוסח בא לידי ביטוי גם בתחומים אחרים, כגון: נוסח המסורה לתנ"ך, נוסח הסידור ועוד, אלא שעניינים אלו חורגים מהנושא שלנו.

26 יש להבהיר כי אין הכוונה שאכן נקבע ע"י מאן דהוא, או שנודע על יסוד מחקר כלשהוא, כי נוסח דפוס וילנא עדיף, דרך משל, על נוסח דפוס למברג במקום שאין תחאמה ביניהם. טונתנו היא, שהנוסח המוכר ללומדים כיום, הוא נוסח דפוס וילנא, ואין הם מכירים ויודעים על קיומו של נוסח אחר, וקורב לומר שאף אם הם ידעו שיש נוסח אחר הם לא יתחשבו בו, ובכך ממילא הפך נוסח וילנא לנוסח בלעדי.

27 ראה עתה הערותו הקצרה והממצה מאוד של א' רזונטל, 'תורה שבעל פה ותורה מסיני' – הלכה ומעשה, מחקר תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 479-480, הערה 9.

לנו אלא נוסח וילנא. לשאלתי מדוע יש להעדיף את נוסח וילנא, ענה לי כי התלמוד שנדפס בוילנא קיבל את הסכמת כל גדולי הדור ולכן הנוסח שלו הוא הנכון. כל טיעוני על השתלשלות ההדפסות של התלמוד, על כתבי יד של התלמוד ועל הספר דקדוקי סופרים, לא הועילו. הוא עמד בשלו שנוסח וילנא הוא הנוסח שעליו סומכים, ואין לחלוק עליו. אפשר שזו דוגמה קיצונית,²⁸ אבל היא אמיתית, והיא ממחישה את המציאות בקרב חלק מבני הישיבות.

אפשר שעל ידי כך אנו יכולים למנות סיבה נוספת²⁹ להזנחת השימוש בדק"ס. לאמור, נוסח הבבלי נקבע בדפוס וילנא, ושאר הנוסחים אינם מעניינים אותנו.

צא וראה דוגמה מעניינת שתמחיש את הדברים בצורה בולטת. הרב נתן גשטטנר כתב בשער ספרו "נתן פרו", על מסכת מכות, בני ברק, תש"ל: "ובכללם הגהות ותיקוני גירסאות בדברי רבותינו רש"י ותוספות ז"ל על פי כתבי יד של פירוש רש"י ותוספות ישנים". ואכן בהקדמתו תיאר ר"נ גשטטנר את כתבי היד שהיו לפניו, ומסביר כי בעזרתם יובנו כמה וכמה מקומות בדברי רש"י והתוספות, שהאחרונים עמלו ליישבם. הדעת נותנת כי בספר מעין זה, שמחברו מראה חוש ביקורת ומעיין בכתבי יד, לבטח נמצא גם מקומות שנוכר ספר דק"ס אודות חילופי נוסח בתלמוד. ולא היא, לא מצאתי אזכור ושימוש בספר דק"ס בכל הספר.³⁰ ואתה תמה, מה נגרע ערכו של כתב יד מינכן על הש"ס מכתבי יד של רש"י ותוספות. הרי גם בדברי רש"י ותוספות עמלו האחרונים, מהרש"ל, מהרש"א, מהר"ם לובלין, הב"ח והבאים אחריהם, וכמו שכתב ר"נ גשטטנר בעצמו בהקדמתו,

28 יש להוסיף כי הטיעון בדבר הסכמות אף הוא אינו טיעון, שהרי אם ניתנו הסכמות לדפוס וילנא, הן ניתנו רק לעניין זכויות המדפיסים בפני השגת גבול וכד', אבל אין בהן מאומה לעניין נוסח. צא וראה שמדפיסי וילנא עצמם יש ושינו, ממחזירה למהדורה, את הנוסח שהם עצמם הדפיסו. זאת ועוד, הם עצמם שינו את נוסח התלמוד שהיה לפנייהם, ודי לתת כדוגמה את העובדה שלעתים הגיהו את הנוסח על פי הגהות הרש"ש, כפי שכתבנו לעיל בעמ' 422, הערה 105.

29 סיבות אחרות מנינו בפרק ארבעה עשר, סעיף ה, עמ' 518, ובפרק חמישה עשר, עמ' 570.

30 כגון בדף ד ע"ב גמ' ד"ה ורבנן, הסביר כי קושייה זו של הגמ' "קאי על המבואר במתני' במעידין אנו", והוכיח כן מרש"י לעיל במשנה בד"ה אין לוקין, ומתוס' ב"ק (עד ע"ב) סוף ד"ה הו"ל ועוד מקומות, ומתוך כך תמה על הפני יהושע שהבין אחרת, וציין לערוך לנר ולהגהות חשק שלמה. והנה היה יכול להביא ראיה להסבר גם מנוסח כ"מ המובא בדק"ס, ששם אכן ישנה פיסקה ממשנתנו "מעידין אנו" לפני קושיית הגמ' ורבנן, וכפי שצינו לכך באוצר המפרשים, מהר" מכון ירושלים, עמ' קמב, הערה 69. דף יב ע"ב ושמת' לך מקום ממקומך, "והב"ח הגיה מקום במקומך וכן הוא בילקוט (פרשת משפטים)". והנה היה יכול לציין כי כן הנוסח גם בכ"מ, שהרי אין כוונתו לציין מקור לדברי הב"ח, אלא כוונתו לציין לנוסח אחר בתלמוד, ונמצא שיש לנו שני עדים על נוסח זה. וכן שם על המשנה כיוצא בו רצח וכו'. הביא את הגהת הב"ח ורש"ל, וכתב שכוונת המהרש"ל אפשר שהיא כמו שכתב במלאכת שלמה. והנה גם כאן היה לו להעיד כי בכ"מ לא נמצא "כיוצא בו", וכן העיר על כך בשינויי נוסחאות שנדפסו בגליון המשנה בדפ' וילנא, וגם העיר על דברי המלאכת שלמה ביחס לרש"ל, ע"ש. בדף כג ע"א הוכיח מדברי התוס' בסוטה דף ח ע"א, כי הם ל"ג בגמ' "מ"ט משום ונקלה", ומזה מוכח כהגהת הב"ח במכות שם. אף כאן יש להביא סיוע לנוסח התוס' מכ"מ שלא גרס "מ"ט משום ונקלה", ורד"נ רבתיובין בהערותיו ציין גם לתוס' בסוטה.

ואעפ"כ אין אנו סומכים על דבריהם אלא אנו מגיחים את דברי רש"י והתוספות על פי כתבי היד.³¹ אבל להזכיר, מבלי להגיה, נוסח שונה בש"ס על פי כתב יד, זאת אין הוא עושה. שמא תאמר אולי שמעו של רת"נ רבינוביץ לא הגיע לאוזנו של המחבר. אי אתה יכול לומר כן, שהרי הוא מזכיר בהקדמתו את ספרו של רת"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד. בעל כורחך אתה צריך לומר, שלדעתו יש להבדיל בין נוסח התלמוד לבין נוסח המפרשים. רוצה לומר, נוסח התלמוד נקבע, מה שאין לומר כן על נוסח המפרשים.³²

(א) קביעת הנוסח עם השמטות הצנזורה

צא וראה עד כמה הדברים מרחיקי לכת. עד היום לא זכינו, פרט להוצאת "אל המקורות" הנ"ל,³³ ולעוד כמה מהדורות בודדות שלא המשיכו לצאת, כי יתקנו ויושלמו ההשמטות שנעשו מפני הצנזורה הנוצרית. במהדורת התלמוד של ע' שטיינזלץ, שהיא מהדורה שעדיין לא נסתיימה, תוקן הדבר.³⁴ אבל אנו מדברים עתה על מהדורות הגדפסות על יסוד

31 ודע כי הרב גשטטר מגיה את דברי התוספות ולא דווקא על פי כתבי יד אלא גם על פי ספרים שנרפסו מכתבי יד, והוא עושה כן גם בתשובותיו. הרי דוגמה אחת. בתשובותיו להורות נתן, ח"י, בני ברק, תשנ"ז, או"ח, סי' י, כתב שהרבה אחרונים, מהרש"א, צאן קדשים, ברכת הזבח, טהרת הקודש, שו"ת נודע ביהודה, מה"ק, או"ח סי' א, נתקשו בדברי התוספות במנחות לה ע"א ד"ה דשי"ן של תפילין, והגיהו בצורת שונות. אכן לדבריו "אחרי שזכינו שזרח עלינו אורו של ס' אור זרוע הגדול נגלה לנו הפירוש האמיתי". לאמור, על יסוד דברי אור זרוע, ח"א סי' תקסב, יש לומר כי דברי התוס' הללו מקומם באמצע דברי התוספות שלפניהם ד"ה מעברתא, וכצ"ל בתוספות ד"ה מעברתא: ויש מפרשים מעברתא רצועה קטנה של שמעבירין למעלה על בית תפילין של יד, ואין נראה דשי"ן של תפילין וכו' (היינו כאן שייכים כל דברי התוס' ד"ה דשי"ן של תפילין), ואין נראה לפסול משום שאינו דואה כל הבית וכו' עד הסוף. וכך פירושם של דברים: דברי ה"יש מפרשים מעברתא" וכו', זו שיטת ר' שמחה המוזכרת באור זרוע. הדברים "ואין נראה דשי"ן של תפילין" וכו' זו השגת ר"ש משאנץ. שוב כתבו "ואין נראה לפסול" וכו' וזו היא השגה על דברי הר"ש משאנץ. ועתה הוא ממשיך להסביר את אשר אירע: "והמעתיק הקדמון החסיר את השורות שבין "ואין נראה" הראשון לבין "ואין נראה" השני, וכאשר יקרה כן למעתיקים, וכשהושלם החסרון ונכתב על הגליון חשבוהו המדפיסים לדיבור מיוחד, ברוך יוצר המאורות".

32 כאן עלי להודיע כי כתבתי לרב גשטטר ושאלתיו לאמור, ילמדנו רבינו מה טעם הכדיל ביחס לנוסחאות בין נוסח התלמוד לנוסח המפרשים, שהרי תורה היא וללמוד אנו צריכים, אך לצער הרב לא נענית.

33 ההשמטות נרפסו בנפרד בסוף כל כרך. כפי שכתב לי ר"ד גניחובסקי (בט"ז באייר תשנ"ז), שאל אביו ז"ל, בעל ההוצאה, את החזון איש מה לעשות בעניין 'חסרונות הש"ס', והאם לא הגיעה העת להכניסן בגוף הש"ס. תשובת החזון איש היתה להדפיסן בנפרד בסוף כל כרך, ונעשה כדבריו.

34 בשער מהדורה זו נדפס: "התלמוד... ומתוקן מכל שינויי הצנזורה". בדיקה במסכת ברכות מראה כי הצהרה זו נכונה רק בחובה. בדרך כלל תוקן נוסח הפנים, כאשר בגליון העיר (רק לעתים העיר זאת, ולא מצאתי בכך עקיבות) כי כ"ה בכת"י והנוסח שונה מפני הצנזורה. אבל בדף ג ע"א הדפיס: אוי לבנים שבעוונותיהם, הנוסח בדפוסים ישנים: אוי לי וכו'. נוסח זה לא הודפס בפנים כפי שמתבקש, אלא רק נכתב בגליון. אבל יש מקרים חמורים יותר. בדף יז ע"א הדפיס: יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם, אבל בדפ"ר: יהי רצון מלפניך שתכניעם מלפנינו ומאחרינו, וראה דק"ס, עמ' לט, אות י. כמו כן השאיר את המלה: נכרי (נכרים), ולא הדפיס תמורתה את המלה: גוי (גוים). כגון דף יז ע"א: ואפילו

מהד' וילנא, ובהן לא בא הדבר לידי תיקון. על כך יש להוסיף כי במהדורת וילנא עצמה נעשו תיקונים מפני הצנזורה הרוסית, והדבר ידוע כי המדפיסים תחת שלטון הצאר "החמירו" מאוד בעניין זה ושינו דברים רבים, בנוסף לשינויים שהיו מצויים עד עתה בדפוסים הקודמים. כל החסרונות הללו לא תוקנו, והם מודפסים עד עצם היום הזה.³⁵ דומה בעיני שמצב זה גובע, לא רק מחוסר ידיעה, אלא גם מקבלתו של נוסח וילנא ע"י הציבור כנוסח שאין עליו עוררין.³⁶ ברם שמענו נימוק נוסף מה טעם יש להתנגד להדפסת ההשמטות. כך כתב ר' יקותיאל יהודה גרינוולד:³⁷

חשכתי שמחוייבים אנו תודה להצנזור, שהעביר קולמוסו על איזה דברים שיצאו מפי חז"ל ושהמה אומרים כי חז"ל כיוונו על אמונה אחרת. ואם שאין אנו אחראים בעד מה שנכתב לפני קרוב לאלפים שנה, כמה פעמים קשה היה כח הסבל, ושכאמת כל הדברים נכתבו בקדושה ובטהרה, אך מה נעשה אם יושבים אנו בין עקרבים השואפים לדם אדם ואוטמים אזניהם להכיר האמת או לפקוח עין על הזמן שנכתבו דברים הללו, ועל מה נכתבו, ואפשר שהיתה להם כוונה אחרת שאנו היום אינם [!] יכולים לעמוד על יסודה רק בוגדים ומומרים, שונאים ונבלים השחיתו הכותה. אבל

נכרי בשוק, נא ע"ב: ולא על הבשמים של נכרים, נב ע"ב: מסכת נכרים, נג ע"א כמה וכמה פעמים. וראה גם בדף כ ע"א: חזייה לההוא כותית, והעיר שם בגליון כי בכת"י: ההוא גויה. ויש לציין כי כ"ה גם בדפ"ר, וכנראה נשתנה מפני הצנזורה, אלא שדק"ס במקום לא העיר על דפ"ר, ולא כתב כי יש כאן שינוי מפני הצנזורה.

35 יונה עמנואל, במאמר 'על הדפסת התלמוד ותעלולי הצנזורה', המעין, טז (תשל"ו), גליון א, עמ' 30–38, הראה על שינויים רבים בדפוס וילנא כתוצאה מצנזורה, שלא תוקנו עד ימינו. בהערה 19 הצביע על מהדורות צילום שמדפיסיהן כתבו כי תוקנו בהן השינויים הללו, והראה כי אין בדבריהם ממש, וכל שכתבו אינו אלא הונאת הקונים. וראה עוד בעניין הצנזורה מאמר של ר"ע הילדסהיימר, 'מי אחראי לסילופים במס' ע"ז בש"ס ראם', המעין, שם, גליון ב, עמ' 61–64; עמנואל, 'דברי השלמה', המעין, שם, עמ' 79; אשר וייס, 'מי אשם ב"תיקונים" בש"ס דפוס ראם', המעין, יז (תשל"ז), גליון ד, עמ' 79–82. יש לציין שעמנואל חזר על דרישתו לתיקון דפוס הצילום של מהדורת וילנא, בהמעין, טו (תשמ"ז), גליון ג, עמ' 1–2.

36 יפה כתב עמנואל (לעיל הערה קודמת ב'דברי השלמה'), עמ' 79: "נאמר לי שאחד מגדולי הדור התנגד בשעתו לעשית תיקונים בתוך הגמרא, והתיר רק רשימה שבסוף המסכתא. זהיחד כזו הכרחית לגבי תקוני נוסחאות שמקורן בכתי מדרשות של ראשונים ואחרונים, אבל קשה להבין גישה זו לגבי זיופים של צנזורים, מומרים ומשומרים. האם יש לשמור לנצח על הנוסחאות והזיופים שהמציאו רשעים אלה?". אבל יש מהדורות של תלמוד שיצאו לאור ע"י ועד הישיבות, שבהן תוקנו כמה שיבושים של הצנזורה. ראה: עמנואל, שם, עמ' 79; וייס, שם, עמ' 82. יש גם כמה מחברים בימינו שהעירו על כך, וראוי לציין את סדר יעקב, על מסכת עבודה זרה, לר' יעקב יוחם וורעשנער, ירושלים, תשמ"ח, שעמד במבואו עמ' 27 ואילך, על הצורך לתקן את שיבושי הצנזור, וכן נהג בספרו בכל מקום, וכן נהג גם בחלק ב' שיצא לאור בשנת תשנ"ו.

37 במכתבו לר' חיים בלאך. המכתב נדפס בספח של בלאך, היכל לדברי חז"ל ופתגמיהם, ניז יורק, תש"ח, עמ' 7–9.

בעינינו יפלא מדוע עמדו גדולי ישראל מנגד בכל דור ודור ולא עשו בעצמם מלאכה זו שעשה הצנזור? מדוע לא השמיטו המה את המאמרים שגרמו משטמה ושנאה על עם ישראל על לא דבר? ... הלא גדולי ישראל סבלו עד למעלה ראש מהוויכוחים הנוראים בכל דור ודור ועיניהם ראו איך נשרפו ספרי התלמוד בתוך העיר בפומבי. ואפשר לחשוב שהמדפיסים אשמים בזה. הם חשבו כי מה שנדפס בשפתנו או בשפת ארמית כספר חתום הוא לפני העולם החיצוני. והם העלימו עינם שנמצאים מומרים ויהודים שיצאו לתרבות רעה. יתכן גם שהמדפיסים האלה לא חסו על נפשות מישראל וכל מגמתם היתה לצבור הון... ומה מאוד דאבה נפשנו בראותנו, כי מכריזים גם עכשו על ה"מציאה הגדולה", כי בירושלים מדפיסים כעת תלמוד עם כל ההשמטות שהשמיטו הצנזורים במשך מאות שנים. ועל זה אנו קוראים: שקול טיבותך! בני ישראל לא ישבעו עונג מהטובה הזאת, לא ספרותנו ולא חכמתנו יתעשרו מהשמטות הללו, לא בזמננו ולא בהדורות [!] שאחרינו. כבר שבענו צרות ומכאובות. ולהיות בפי כל מחבל בודאי אסון הוא. אפוא [!] הם חכמי ירושלים? האם אינם רואים כי מזה לא תושע יהודה וכי צוררי ישראל ישיגו חומר מסוכן חדש?

על דברים אלה כתב ר' חיים בלאך:³⁸

כוונת, ידידי, בזה שיצאת במשפטך הקשה נגד הדפסת השי"ס עם ההשמטות לדעת גדולים בדורות שלפנינו. לפני כמה שנים הראה לי ידי"נ הרה"ח ר' שאול חיות ז"ל, מנהל הארכיון של הקהלה בווינה שבו נאספו כתבים ותעודות, כתבי גאונים הנוגעים להשמטות השי"ס... ר"א הורוויץ הודיע במכתב להגאון ר' יהודה אסאד ז"ל, שפעם אחת בא איזה מדפיס לה"חתם סופר" ז"ל ובקש ממנו הסכמה להדפיס שי"ס עם ההשמטות. הח"ס ענה בניחותא: "כיון דאישימיט אישימיט ומעשה השגחה הוא. לולי היה חפץ ה' באלה ההשמטות כי אז יד זר לא היתה שולטת באותם הדברים. אנו נוכל לעבוד את ה' ולשמור את תורתנו בלא ההשמטות. והלואי שנזכה ללמוד וללמד מהמוכן לנו".³⁹

שמענו כאן כי מפני דרכי שלום, וכדי לא לתת חרב בידם של אויבינו, יש להעדיף להדפיס את התלמוד ללא ההשמטות שנעשו מפני הצנזורה. זו דעתו של ר' יקותיאל יהודה גרינוולד, ור"ח בלאך עשה לה סמוכות מרבנים בדורות עברו. נמצא כי יש לפנינו מעין פסק הלכה ביחס להדפסת ההשמטות. אלא שיש לזכור כי ר' חיים בלאך נוגע בדבר, שהרי הוא פרסם ספר בדבר קטעים מהתלמוד הקשורים עם הנצרות.⁴⁰ וכאשר הוא נוגע בדבר,

38 חיכל לדברי חז"ל ופתגמיהם, עמ' 9.

39 ר' חיים בלאך מאריך להביא מכתבים נוספים מאת גדולי ישראל, שטולם כאחד ענו ואמרו שאין להדפיס את ההשמטות. ומפני האריכות שבדבר לא הבאתים.

40 ודע מה שתשיב, ניו יורק, תשי"ג. יש לציין כי בספר זה, עמ' 30, כתב המחבר כי יש קטעים מסוימים בתלמוד שאפשר שהם זיוף, ולדבריו תמך בכך גם מהר"ל צירלסון. וכן כתב גם בעמ' 40. דברים

יש אומרים שאין לסמוך על עדותו.⁴¹ לפיכך יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר שאין אמת במכתבים הללו.⁴² ואכן הדבר נראה קצת תמוה. כיצד ייתכן, דרך משל, כי כל כותבי תולדותיו והגהותיו של החתם סופר, בהם תלמידיו שהיו קרובים אליו, לא ידעו ולא יזכירו עמדתו של החתם סופר ביחס לשינויי צנזורה. הוא הדין ביחס לרבנים אחרים.⁴³ עם זאת, יש להביא כאן את מה שנשאל ר' אריה צבי פרומר: "איך עושים סיום בערב פסח לבכורות... והוא בכמה מקומות חסר ממה שהוציא ה'צנזור' כידוע, וא"כ אינו סיום שלם."⁴⁴ הוא השיב כמה תשובות, ובין השאר כתב: "מלבד זה חלקי אמרה נפשי, דאם היה שייכות למאמרים אלו בעצם להמסכתא, לא היה שליטה ל'הצנזור' להוציאם משם... כן בזה הי' נסיבה מן השמים"⁴⁵ שהי' נמחה זכרונו מספר שלא יכתב עם כל הכתוב לחיים בספר... נמצא שאם היה נזכר בש"ס היה נחשב קצת בכל פעם כאילו הקב"ה מזכירו, והיה זה עונשו להימחות מספר". והמשיך באותו רעיון, שאיזכור דברים אלו בראשונה היה כדי

אלו מצטרפים עם דבריו שהובאו לעיל. גם חלק ניכר מההקדמה לספח, היכל לדברי חז"ל ופתגמיהם, הוא הקדיש לדיונים על קטעים בתלמוד הקשורים לנצרות.

41 בלאך פרסם ב"הפוסק", בעריכת ר' הלל פוסק, חוברת קמא (תשי"ב), מכתב של רצ"ה חיות לר' אליהו גוטמכר, שבו הוא שולל את דרכו של ר' צבי הירש קלישר בדבר שיבת ציון, ופונה לר' אליהו שלא יעודד את הציבור לעלות ארצה. ברם, לאחר פרסום המכתב יצא ר' שמואל וינגרטן במאמח 'זיוף ספרותי', סיני, לב (תשי"ב), עמ' קכב-קכז, וטען כי לפניו זיוף. הוא גם טען כי מכתב בעל "חוות דעת" לתלמידו רצ"ה קלישר, שאף הוא פורסם ע"י בלאך ב"הפוסק", חוברת קמ, מזויף גם הוא. מ' הרשקוביץ, בספרו מהר"ץ חיות, תולדות ר' צבי הירש חיות ומשנתו, ירושלים, תשל"ב, עמ' רכט-דלב, סבור כי המכתבים מזויפים. אמנם המזייף לא היה בלאך, אלא הם זויפו ע"י מאן דהוא, ובלאך העתיק ממה שהיה לפניו ולא ידע כי זיוף הוא. כדאי לציין כי בלאך עצמו נזקק שנית לוויכוח זה, ראה במחברתו: מהרש"ם – הפוסק האחרון, בחקלין, [תשי"ד], עמ' 45-54 (הרשקוביץ לא ציין זאת), שם החזיק בעדותו. ר"ש וינגרטן חזר ודן בכל נושא זיוף המכתבים באורך רב בספח, מכתבים מזויפים נגד הצינות, ירושלים, תשמ"א.

42 הרשקוביץ בספח הנזכר, עמ' רכה-רכו, ובהעזת, הביא את עזת בלאך וקיבלה, אף שמיד לאחר מכן פקפק בעדותו בדבר עלייה לא"י.

43 כגון ר' ראובן פרכר, שכתב את תולדותיו של ר' מרדכי בנעט, פאר מרדכי, ת"א, תשי"א, שאינו מזכיר עובדה זו. מובן שאפשר לטעון כי לא ידעה, אבל כטענה מצטרפת נראה שיש למנות אותה.

44 ארץ צבי, מהדורה חדשה בעריכת ר' דוד אברהם מגולכום, בני ברק, תשמ"ת, חלק ב, סי' עד. ראה עוד בעניין זה לעיל, פרק שמיני, סעיף ג, ליד הערה 51, ובמצויין בהערה שם.

45 מעניין מאוד, כפי שהעמידני על כך ר"ב אוברלנדר, כי רעיון דומה לזה אומר גם רמ"מ שניאורסון, האדמו"ר מלזובאביץ, הנחות בלשון הקודש, פורים, תשי"ב. לדבריו השמטות הצנזור בשו"ע חו"מ סוף סי' תכה (ביחס ל"מורידין ולא מעלין") נובעות משום: "לכן, סיבבו מלמעלה שיבוא גוי, שאינו בעל בחירה, וישמיט חלק מהתורה, רחמנא ליצולן, כדי שלא יהיו כאלה שיטעו להתנהג בהתאם לכך – ביחס ליהודי אחר – בפועל ממש". אמנם אפשר שדברי האדמו"ר היו למקומם ולשעתם, והוא רצה בזה ל"הביא ראייה" לגישת חסידות חב"ד, שיש לקרב כל יהודי, וח"ו לומר לגבי "לא מעלין ולא מורדין" וכד'. אבל גם האדמו"ר יודה שאם נבוא להדפיס היום את השולחן ערוך יש להעדיף להדפיסו ללא ההשמטות הללו. אפשר אפוא שיש לומר כן גם לגבי דעתו של רא"צ פרומר, לאמור, אף דבריו נאמרו לאותה שעה, אבל גם הוא יודה שעדיף תלמוד נוסח דפוס ראשון וללא השמטות הצנזורה, מאשר תלמוד עם השמטות.

למחותם. שומע אתה מכאן, כי אין צורך להחזיר לתוך התלמוד את השמטת הצנזור, שהרי מטרתנו מראש היתה שלא נקבל את דבריו.

(ב) קביעת הגוסח עם טעויות דפוס

יתר על כן, אנו יודעים בכירור על שגיאות בולטות בדפוס וילנא, אבל כתוצאה מהאמור לעיל, לא תוקנו השגיאות עד עתה.⁴⁶ ברור שהתיקונים צריכים להיעשות על ידי תלמידי חכמים ובשיקול דעת, אבל אי אפשר להתעלם מכך, במיוחד כאשר מדובר בהשמטות הצנזורה ובטעויות ברורות.⁴⁷ יש לציין, כי מצאנו דפוס צילום של ש"ס וילנא, שבגליונותיו רשומות נוסחאות נבחרות מדק"ס והערות קצרות של חידושים. הש"ס נדפס ע"י הוצאת "מאורות" ע"י המדפיסים חנניא יו"ט ליפא גולדמן וגור אריה, ניו יורק, שנת תשי"ט. יש שהעיון בהוצאה זו אינו כל כך נוח, כיון שהגליון מלא וגדוש בהערות שונות, ולא תמיד יש הפניה מדויקת למציאת ההערה. עם זאת, יש במהדורה זו חידוש בעצם הבאת נוסח שונה בגליון התלמוד.

(ג) קביעת הגוסח ע"י קבלת הצורה החיצונית של דף התלמוד

קיים פן אחר של קבלת דפוס וילנא, שאינו קשור לנוסח התלמוד. בי היה המעשה, ומתוך כך עמדתי על הדברים. מדפיס מפורסם שאלני על שינויים מסוימים במהדורת תלמוד שהוא עומד להוציא לאור. בין שאר הדברים עלתה השאלה על צורת ההדפסה של החיבור עין משפט נר מצוה. כידוע, בחיבור זה יש שני ציונים ע"י אותיות. הציון הראשון הוא ע"י אותיות מרובעות גדולות, המסמנות למעשה את המספר הסידורי של ההפניה מתחילת הפרק עד סופו, כאשר בכל פרק מתחילים ציונים חדשים החל באות א'. הציון השני הוא ע"י אותיות רש"י, והוא המקשר בין ההלכה בתלמוד לאמור בעין משפט נר מצוה. עולה אפוא כי הציון הראשון הוא מיותר, שהרי אין הוא תורם ללומד מאומה ביחס להתמצאות בדף התלמוד. ואכן כל היודע את ההיסטוריה של ציונים אלו, שמחברם היה ר' יהושע בעז, יודע כי לפנינו שני חיבורים שונים. הציון הראשון בא להפנות את המעיין לחיבורו של ר' יהושע בעז הנקרא "חקור דינין". ציון זה נקרא ע"י מחברו, ר' יהושע בעז, בשם "נר

46 שטיינזלץ במאמרו (לעיל הערה 20), עמ' 134–137, נתן דוגמאות כלליות לצוחת השונות של שיבושים הנמצאים בדפוס וילנא. י' עמנואל, במאמרו (לעיל הערה 31) סוף עמ' 32, נתן כמה דוגמאות פרטיות של טעויות בדפוס וילנא שלא תוקנו. רשימה של טעויות כתב ר' דוד קאהן בספרו קונטרס העקוב למישור, לתקן טעויות הדפוס של הש"ס הוצאת ווילנא, ניו יורק, תשמ"ג. מהדורה חדשה יצאה לאור בשנת תשנ"ג, ובמבוא הרחיב המחבר את הדיבור על טעויות הדפוס ועל מעשי הצנזורה הנוצרת בליווי דוגמאות. קאהן לא ידע על רשימת הטעויות שפרסם בלינסון, ראה לעיל ליד הערה 12.

47 שטיינזלץ הנ"ל, בהערה 3, כתב: "משום כך אף במהדורת התלמוד שלי שיש בה הדפסה חדשה לא נעשה כל תיקון, אף לא במלים ובאותיות מדפוס וילנא המקובל. משום הנחה כי העבודה כגון זו בהעמדת גרסה אסור לה להעשות כבדרך אגב, וראויה היא לשמש מטרה בפני עצמה". אין כוונתו לטעויות שהזכרנו כאן, שהן טעויות ברורות שאותן כדרך כלל תיקן, אלא כוונתו לטעויות שניתן לדון עליהן. על כל פנים, אנו שומעים גם מדבריו כי במקרים רבים לא רצה לשנות מדפוס וילנא, אף שאולי היה מקום לעשות כן, כיוון שמהדורה זו נתקבלה ע"י הלומדים.

מצוה", ואילו הציון השני, שיש לו תפקיד אחר, נקרא על ידו בשם "עין משפט". אלא שהחיבור "חקור דינין" לא נדפס, וממילא הציון הראשון המפנה אליו הוא מיותר. ואכן היו דפוסים שהשמיטוהו.⁴⁸ הסברתי זאת לאותו מדפיס, ואמרתי לו כי יש להשמיט את הציון הראשון שאין בו כל תועלת, ולקרוא את החיבור רק בשם "עין משפט". תשובתו היתה שהוא חושש שאם יעשה כן, חוגים מסוימים לא ירכשו את המהדורה משום שהוא שינה מהתבנית המקובלת. לאמור, לא זו בלבד שנוסח דפוס וילנא נתקבל, אלא אף הצורה החיצונית שבה הודפס דף התלמוד נתקבלה, ואין אפשרות לשנותה.⁴⁹ מעניין לציין כאן את אשר ראינו לעיל, סוף סעיף ג, כי היו שטענו כי דפוס וילנא הוא אשר שינה את התבנית המקובלת של דף התלמוד מדורי דורות, ואילו עתה נתהפכו היוצרות, והבא לשנות מדפוס וילנא נחשב כמשנה סדרי בראשית.

אבל לא זו בלבד שצורת הדף של דפוס וילנא נתקבלה כדבר שאין לשנותו, אלא גם צורת האותיות של דפוס וילנא נתקבלה. צא וראה את המפעל של הוצאת "ספרי ישראל" בניו יורק, בהנהלת ר' אהרן מגדלסון.⁵⁰ הוצאה זו נטלה על עצמה להוציא לאור מחדש את התלמוד, ובאותן האותיות של דפוס וילנא. כל המהדורות הקיימות היום בשוק הן צילום של מהדורת וילנא, ובדרך כלל לפנינו צילום על יסוד צילום קודם. לפיכך חדות הצילום נפגמת והאותיות אינן ברורות וחדות די הצורך. כיוון שבמלחמת העולם השמידו הגרמנים את האמהות של דפוס וילנא, לא ניתן להדפיס שוב, בדפוס ממש ולא בצילום, את מהדורת וילנא. ר' אהרן מגדלסון עמל במשך כמה שנים, ואף השקיע סכומי כסף ניכרים, לתכנת באמצעות מחשב, אות שתשווה בדיוק לאות של דפוס וילנא. לדבריו, המאמץ כדאי, משום שעד היום אין אות דפוס שתשווה ביופיה לאותיות של דפוס וילנא.⁵¹ לכאורה, אין לאמור עד כאן קשר הדוק עם ההשפעה שיש לדפוס וילנא על התלמוד. ברם לא כן הדבר. ר' אהרן מספר, כי בשלב מסוים של פיתוח הרעיון עלתה הסברה להדפיס את ה"חיבור המתחיל" של רש"י באותיות מרובעות. מצד אחד זה לא בדיוק כמתכונת דפוס וילנא, אבל מצד שני זה עשוי להקל על הלומד. בהיותו חסיד חב"ד הוא שאל בעצתו של רמ"מ

48 ראה על כל האמור, רבינוביץ, מאמר, עמ' מח-ג, והערה 4. ר"י קטן העיני עוד כי הציון "נר מצוה" כיום, אינו בדמותו המקורית. בעוד שבדפוסים הראשונים היה המיספור של נר מצוה מיספור "רץ" על כל המסכת, הרי שמאוחר יותר, המדפיסים שינו זאת, והמיספור מתחיל מחדש בכל פרק ופרק. נמצא כי גם אם היה מתגלה החיבור "חקור דינין" כיום, הרי שהציונים של נר מצוה אינם מפנים אליו, ונמצא שאין בהם כל טעם.

49 השינויים שהוא עמד לעשות היו: הוספות של הערות מסוימות על הגליון, הדגשות מסוימות בדף התלמוד וכד' – ובהן לא ראה שינוי בדף התלמוד.

50 הדברים כאן מבוססים על הכתבה "מהפך בשי"ס" שנתפרסמה בגליון "כפר חב"ד", גליון 578, י"ט תמוז תשנ"ג.

51 כדאי לציין כי בשנת תשמ"ט יצא בירושלים, ע"י הוצאת מסורת, סידור בשם "סידור ווילנא החדש". בשעה נאמר: "נדפס באותיות ווילנא החדשות". ללמדך, כי אכן אותיות ווילנא נחשבות כיפות וכבחות במיוחד.

שניאורסון האדמו"ר מליובביץ'. תשובת האדמו"ר היתה שיש להשאיר הכל כמו בדפוס וילנא.⁵² ללמדך, כי השפעת דפוס וילנא היא חזקה מאוד, גם בתחום עיצוב האותיות.⁵³

(ד) קבלת הגוסח וספר דקדוקי סופרים השלם

לאור האמור מובן מאליו, כי כאשר "יד הרב הרצוג" הוציא לאור את "דקדוקי סופרים השלם",⁵⁴ אנו קוראים:⁵⁵ "בראש העמוד נדפסה נוסחת הגמרא על פי ש"ס וילנא, והוספנו סימני פיסוק וכן רווחים בין ענין לענין". ובהערה שם הוסיפו:

בנוגע לטקסט הכסיסי – שממנו ועל פיו יסתעפו כל שינויי הגוסחאות – היו לפנינו שתי אפשרויות עקרוניות: או לבחור בטקסט המקורי והעתיק ביותר או בטקסט המאוחר ביותר. מכיון שזהותו של "הטקסט המקורי והעתיק ביותר" – אם הוא קיים עוד בכלל בעולם – לוטה עדיין בערפל – הן במשנה הן בתלמוד – וכל בחירה של טקסט כזה לא תהיה אלא שרירותית בלבד, לפיכך בחרנו בגישה השניה: להתבסס על הטקסט המאוחר ביותר, והוא נוסח ש"ס וילנא ראם תר"מ-תרמ"ו, שהוא גם הש"ס היחידי המצוי אצל לומדי המשנה והתלמוד.

דומה שהנימוק כי ש"ס וילנא הוא הטקסט המאוחר ביותר אינו נימוק משכנע, אולם אין אנו דנים עתה בקביעה זו.⁵⁶ כל שרצינו לומר הוא, כי נראה שהנימוק האמיתי הוא העובדה, שמהדורה זו היא המהדורה הנפוצה ביותר והנמצאת אצל הלומדים. לא ברור מה טעם הם השתמשו בנימוק זה בנימוק משני בלבד.

52 ר"י מונרשיין כתב לי כי קשה לסמוך על דברים אלו. לדוגמה, באותו מקום מספר מנדלסון גם על שלושת השסיין עם הגהותיו של הרבי, בה בשעה שאין שום ש"ס כזה. כן מוסיף מונרשיין כי האדמו"ר מליובביץ, אביו, וכן חותנו האדמו"ר הקודם, כולם השתמשו בש"ס "חורב" שהדיבור המתחיל שבו הוא באותיות מרחבעות. הוא סבור שאף אם נניח שאכן הרבי אמר למדפיס שלא ישנה את הדיבור המתחיל, הרי אפשר שאם מישהו אחר היה שואלו היה מקבל מענה חיובי, כשם שלא היו לרבי טענות כנגד השינויים שערך ר"ע שטיינזולץ במהדורת התלמוד שלו. גם ר"ש קראוס כתב לי שיש להתייחס בזהירות לנכתב בגליון כפר חב"ד, והוכיח זאת לגבי עניין זה, ואיני מאריך יותר.

53 אמנם יש לציין כי במהדורת התלמוד הנקראת מהדורת טלמן יש כבר שינוי, ו"דיבור המתחיל" של רש"י הודפס באותיות כולטות. יש עוד מהדורות שהלכו בעקבות מהדורה זו.

54 ראה גם לעיל פרק חמישה עשר, סעיף ד, אות (ג), עמ' 517.

55 מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות מכתבי היד של התלמוד וכו', בעריכת הרב משה הרשלר, ירושלים, תשל"ז, כרך שני, עמ' 11. ציטטתי מתוך כך זה ולא מהכרך הראשון, משום שכאן הם פירשו יותר את גישתם.

56 במהדורות מאוחרות, החל ממסכת יבמות עם שינויי נוסחאות וכו', בעריכת הרב אברהם ליס, ירושלים, תשמ"ג, נאמר: "לכן בחרנו בדרך המאוחרת היינו: להתבסס על הטקסט המאוחר ביותר, והוא נוסח ש"ס וילנא ראם תר"מ-תרמ"ו – המבוסס על דפוס ויניציאה ר"פ-רפ"ג – שהוא גם הש"ס המצוי בידי כל ישראל זה כחמש מאות שנה, ועליו מבוססים כל ספרי האחרונים מתקופת השו"ע ועד היום הזה". יש כאן תוספת חשובה, אלא שכאמור אין אנו דנים בנושא זה כאן.

כדאי לציין, כי במהדורות מאוחרות יותר של "דקדוקי סופרים השלם" הם נקטו דרך שונה מעט. אנו קוראים: ⁵⁷ "בראש העמוד נדפסה נוסחת הגמרא על פי ש"ס וילנא (פרט להשמטות הצנזורה שהוחזרו למקומן)". השינוי הוא ביחס להשמטות הצנזורה. אין ספק כי לפנינו שינוי מעניין בגישתם, אבל שינוי הכרחי, המעיד על גישה נכונה, ואולי אפשר לומר כי בדורנו גישה זו היא גם קצת "נועזת".

ו. הדפסות חדשות של התלמוד בדורנו ויחסן לדפוס וילנא ולשינויי נוסח

ההיצמדות לדפוס וילנא נתנה אותותיה בכמה מהדורות חדשות של התלמוד שהחלו לצאת לאור בתקופה האחרונה ממש, ועד לכתיבת שורות אלו יש מהדורות שיצאו מהן רק כמה מסכתות, ולא כל התלמוד.

המהדורה האחת היא תרגום חדש של התלמוד לאנגלית, עם הערות וביאורים, ע"י הוצאת Artscroll, כאשר העורך הראשי הוא הרב הרש גולדוורם (Hersh Goldwurm) במהדורה זו נמצא זה מול זה, עמוד של מהדורת וילנא, כפי שהודפס במהד' עוז והדר המתוארת לקמן, ומולו תרגומו והסברו של אותו עמוד באנגלית.

מהדורה זו זכתה להצלחה מרובה ביותר. בעקבות זאת, יצא לאור ע"י אותו בית הוצאה, החל ממנחם אב שנת תשנ"ז, שאז החל מחזור חדש של לימוד הדף היומי, מהדורה בעברית הנקראת בשם מהדורת שוטנשטיין, הבנויה באותה מתכנת.

דומה כי שיטה זו השפיעה גם על מהדורת התלמוד של ר"ע שטיינזלץ. במהדורה זו התלמוד עצמו מנוקד ומפוסק. בנוסף לכך נמצא תרגום מילולי, וכן הסברים נוספים. כתוצאה משינויים אלו, המסכתות של מהדורה זו נדפסו בסידור ועימוד חדש, ללא כל קשר עם דפוס וילנא. אולם נשמרה ההקפדה על מסגרת הדף, וכל עמוד בגמ' נמצא במהד' שטיינזלץ בשני עמודים בדיוק. ברם מאוחר יותר, היינו לאחר שהחלה להתפרסם מהדורת שוטנשטיין שהזכרנו, הוציא ר"ע שטיינזלץ מהדורה נוספת בצורה חדשה. מעתה, נדפס בצד אחד צילום של דפוס וילנא, כאשר מצדו השני נדפסים התרגום וההסבר המתאימים, כפי שנדפסו במהדורה הקודמת, אלא שעתה נסדרו ועומדו מחדש.

ברם, למרות ההיצמדות של המהדורות הללו לדפוס וילנא, הרי שיש במהדורות הללו גם תשומת לב מסוימת לחילופי נוסח. לעתים נדפס בגליון או נאמר בהערה כי בעניין מסויים יש נוסח אחר השונה מנוסח וילנא, כאשר הבסיס לכך הוא למעשה ספר דקדוקי סופרים. כאמור, אין כאן דיווח רציף בכל מקום ומקום על שינויי נוסח, אבל יש כאן בהחלט חריגה מסוימת מהמקובל עד עתה.

מהדורה נוספת היא, כפי שנדפס בשער הספר:

תלמוד בבלי דפוס וילנא השלם והמפואר, עם פירש"י מסודר מחדש כדיבור המתחיל מודגש, ובתוספת תיקונים והגהות ושינויי נוסחאות על הדף, עם כל

המפרשים מסודרים מחדש באותיות מאירות עינים, בתוספת הגהות וציונים ומראי מקומות, ובתוספת עוד מפרשים נחוצים, הוצאת עוז והדר, ירושלים, תשנ"ב.

אכן זו מהדורה חשובה מכמה בחינות, ויש כאן רישום של נוסחים שונים עפ"י כתבי יד ודפוסים ראשונים, כולל תיקונים שנעשו מאימת הצנזורה.

המהדורה הבאה דומה למהדורה זו, והיא מהדורת ירושלים,⁵⁸ הוצאת ח' וגשל, ירושלים, תשנ"ב. גם במהדורה זו, הנוסח הוא בעיקרו של דבר נוסח מהדורת וילנא, בתוספת של כמה דברים כנדפס מצדו השני של השער:

השתדלנו לתקן בכמה וכמה מקומות שיבושי לשון וטעויות דפוס בדפוס וילנא ע"י השואתם עם דפוסי הש"ס הראשונים, ובמקום שהיה ברור שלפנינו טעות דפוס ברש"י הסתמכנו על דפוסים אלו בהבאת התיקון. במקום שלא היינו בטוחים שיש בו טעות דפוס השארנו את הלשון כמו שהוא בדפוס והבאנו את הנוסח הקדום בהערה⁵⁹... חסרונות הש"ס שהושמטו מהגמרא על ידי הצנזור הנוצרי ושייכים לדף הגמרא, השתדלנו להחזיר למקומם על גבי הדף.

מהדורה נוספת היא המהדורה של ר' שבתי פרנקל, שבה נדפסה לראשונה מסכת בבא קמא, ירושלים—בני ברק, תשנ"ו. בשער הספר הם מציינים: "תלמוד בבלי המוגה", ולאחר מכן נמצא פירוט של "המעלות וההוספות" בתלמוד זה. מצויין שם כי הם תיקנו במסכת זו למעלה מ-500 טעויות דפוס, וכ-300 סילופי צנזורה. כמו כן נרשמו שינויי נוסחאות, וכך הם כותבים:

אנחנו חיפשנו בכל הספרות שבעולם וב"ה שזכינו למצוא חמשה כתבי יד למסכת ב"ק שניצלו משריפת התלמוד והשווינו את נוסחאותיהם לנוסחאות שבש"ס וילנא. כל שינוי גירסא שהיה נראה לנו שהוא משמעותי, הבאנו בספר שינויי נוסחאות בכרך השני⁶⁰... ידענו מן ערכנו ונזהרנו מאד מלהכריע איזו היא הגירסא הנכונה, ולכן הדפסנו הגמרא רש"י ותוס' כמו שנדפס בדפוס וילנא (חוץ מטעויות הדפוס וסילופי הצנזורה).

לאמור, ש"ס וילנא נשאר כפי שהוא. שינויי נוסח מסויימים נרשמו רק בגליון. בהרבה מקרים אין רישום של שינויי הנוסח על הדף, אלא רק הפנייה לעיין בספר שינויי נוסחאות. מהדורה נוספת הנקראת "זכר חנוך" יצאה לאור בהוצאת וגשל, על שם ר' חנוך העניך אליעזר וגשל, יוזם מהדורת ירושלים שנוכרה לעיל. לעת עתה נדפסה רק מסכת זבחים,

58 מהדורה זוהי אצל כפורמט קטן יותר, נקראת בשם מהדורת נהרדעא.

59 שומע אתה מכאן שכנוסח התלמוד, אף במקום שכחור שיש בו טעות לא שינוי דבר, ורק העיח בגליון. אמנם בהמשך דבריהם ביחס לצנזורה משמע ששינוי בגוף התלמוד. אבל במהדורת "זכר חנוך" הנוכחת לקמן, ליד הערה 61 נתגו אחרת, כמפורש בדברי העורך שהועתק שם.

60 בפרק ארבעה עשר סעיף ז כתבנו בדבר ספר זה.

ירושלים, תשנ"ז. עורך המהדורה הוא ר' ארז סלע. בדבר העורך הנמצא בראש המסכת הסביר את שנעשה במהדורה זו. נביא ממקצת דבריו:

בהכנת מהדורה זו הושקע עמל רב... במטרה לשכלל ולפאר את מהדורת הש"ס "הקיימת" ומבלי לשנות ולא כלום בנוסחאות גמרא רש"י ותוס', וכן להשאיר סדר העימוד הקיים על מכונו כמו שהוא בדפוס וילנא הנפוץ בכל שערי ישראל, לבד מאילו מקומות בודדים שטעו המדפיסים בד' וילנא בטעות ברורה בלא ספק ובשאר דפוסים נמצא הנוסח כתיקונו, שם ראינו הדבר לחובה ולמצוה רבה לתקן הטעות בפנים.⁶¹ אבל בשאר מקומות שלא מצאנו אסמכתא ברורה משאר דפוסים, הגם שראינו טעות ברורה, לא מלאה ידינו לתקן בפנים, אלא הצגנו התיקון במדור שינויי נוסחאות.

לאחר מכן מנה העורך את המעלות שנתחדשו במהדורה זו. בין השאר הוא המדור שינויי נוסחאות שבו נאמר:

נעשתה השוואה בין נוסחת הגמרא שלנו לבין נוסחת כ"י מינכן, ועוד כ"י עתיק מן העיר צנעא שכת"מ... כמו כן השוינו הנוס' לשאר כת"י שציין בדקדוקי סופרים, בהסתמך על העתקתו... עוד הוספנו הגהות מכתבי יד...

לאחר שהעורך מפרט את כל העבודה שנעשתה במדור שינויי נוסחאות, הוא מסיים: "דוגמאות מכת"י השונים הצגנו להלן בדפים שבסוף המסכת", פרט שאינו נמצא במהדורות האחרות, ולא בשום מהדורה אחרת של תלמוד.

המשותף לארבע המהדורות האחרונות, כי מצד אחד נשאר נוסח דפוס וילנא כמעט על כנו. מצד שני, יש לנו דיווח רציף על שינויי נוסח בתלמוד,⁶² כאשר הדברים נרשמים בגליון. אין ספק שיש כאן חריגה מהמקובל עד עתה בעולם התורני, וניכר אפוא שגם העולם התורני הישיבתי סיגל את עצמו אט אט, ובדרכו שלו, לתמורות שהחלו עם הדפסת ספר דקדוקי סופרים, ועם עובדות נוספות שחלו מאז.

נראה כי שתי עובדות נוספות לפחות השפיעו בעיניי זה. האחת, ספר דקדוקי סופרים השלם היוצא לאור ע"י מכון התלמוד הישראלי השלם. דומה שהעובדה כי ספר זה יוצא לאור ע"י מכון, שאינו מזוהה כל כך עם עולם הישיבות, היתה בבחינת קנאת סופרים תרבה חכמה. השנייה, שהיא קרובה מאוד לקודמתה, והיא, הוצאה לאור וההדרה של כתבי יד של רבותינו ראשונים ואחרונים, גם ע"י אנשים בעלי גישה מחקרית אקדמית. בהוצאות אלו, אנו מוצאים מבואות מפורטים, הן על התקופה, הן על החכמים, הן על כתבי היד ועל גלגוליהם, ועוד ועוד. יש גם התייחסות ותשומת לב רבה, במקום האפשר, להשוואות ולשינויי נוסח. גם מכוניו ומוסדות תורניים חשובים, שעיקר עבודתם הוא הוצאה לאור וההדרה של כתבי יד, ואשר בתחילה לא ייחסו חשיבות לדרך זו, ראו לנכון

61 כאן נהגו בשונה ממה שנהגו במהדורות ירושלים שהוזכרה לעיל, ראה שם הערה 59.

62 יש גם התייחסות לשינויי נוסח ברש"י ובתוס', אבל הואיל ואין זה כרגע מענייננו איני מרגיש זאת.

לסגל לעצמם כתיבת מבואות מפורטים, ודרך ההדחה ביקורתית יותר. חלקם אף בא בקשרים שונים ומגוונים עם העולם האקדמי לצורך כך, והדבר מעורר, לעתים, תרעומת בחוגים מסויימים של בני הישיבות.⁶³ נראה אפוא כי לעולם המחקר האקדמי היתה השפעה בכיוון זה, ודומה שההשפעה שלו היתה גם בכיוון של יתר תשומת לב לנוסחאות התלמוד.

יש לשים לב להתפתחות שחלה בעניין ההכרה בחשיבות שינויי הנוסח, ובצורך שיש להביאם לידיעת הלומדים. בתחילה צוינו אי אלו שינויי נוסחאות. לאחר מכן נרשמו הרבה שינויי נוסח בגליון התלמוד. ולבסוף, הרי לנו ספר מיוחד, הוא ספר המפתח מהד' ר"ש פרנקל, שיש בו אוסף רצוף של שינויי נוסח.

ברור שצעד מעין זה הוא "נועז" במידה מסויימת, ולא יתכן כי מדפיס יעשה זאת ללא אישור והסכמה של גדולי הדור, שאם לא כן הוא מניח את כספו על קרן הצבי. ואכן מהדורות אלו מעוטרות בהסכמות של גדולי תורה. אם נעבור, דרך משל, על ההסכמות למהדורת שבתי פרנקל, ניווכח כי הרבנים המסכימים שיבחו את מפעלו, ויש שאמרו כי מהדורה זו אף תגביר את אהבת לימוד התורה, ואין אנו מוצאים הבעת הסתייגות כלשהי. מעניין אפוא להביא כאן בקצרה את אשר שאל המו"ל ר"ש פרנקל מאת ר"ש וזנר ואת תשובתו:⁶⁴

העיר ה' את כבודו נ"י לפאר גם את התלמוד בבלי (אחרי שזכה לזה בהרמב"ם) בהוספות יקרות ולרגל עבודה"ק נולד ספק לכ"ת למעשה היות ידוע כי במשך הדורות גרמו הגרים לשנות לשונות בהש"ס וגם להוציא קטעים שלמים ממנו, וגם בש"ס וילנא עם כל הבקורת והגה עדיין נשאר טעויות הדפוס למאות כידוע, ועד עכשו כל המדפיסים לא הסתכלו על זה רק מצלמים או מעתיקים הש"ס וילנא כמות שהוא עם המעלות וחסרונות הטעויות, והיות כי ע"י טכניקה של היום אפשר לתקן את הסילופים של הצנזורה ואת טעויות הדפוס שנשאר עדיין אלא שזה עולה הרבה כסף, ע"כ נסתפק כ"ת לדינא, אם מצלם את הש"ס כמות שהוא הוא ארוך⁶⁵ להלכה, כי כבר דשו ורגילים בו כלל ישראל, או כיון שסו"ס אפשר בעולם לתקנו לגמרי ואם אינו מגיהו עד הסוף עדיין עובר על לא תשכון באהליך עולה...

וע"כ פשוט בעיני שכיון שהש"ס הזה [היינו דפוס וילנא] הוגה בשעתו, אלא לרבו התיבות ואותיות לאלפי אלפים רבבות לא יתכן בלי טעויות, מכ"מ הטעויות אינם יסודים בהלכה, ואין חשש שיצא מזה מכשול בהוראה, בפרט לדין שפוסקים מתוך

63 חמונח "בני הישיבות" במקרה זה אינו מדוייק דיו, ואין לדייק ממנו משמעויות כל שהן. ככלל יש לומר, כי טיבו של הקשר בין אנשי האקדמיה לבני הישיבות, על המצדדים בו ועל המתנגדים לו, הוא נושא בפני עצמו. יש לו השלכה על האמור בסעיף זה, וגם על עניינים נוספים, ואין כאן המקום לדון בהם.

64 שו"ת שבט הלוי, בני ברק, תשנ"ד, חלק ח, יו"ד סי' רכה.

65 נראה שיש כאן שיבוש, ואולי צ"ל: כמות שהוא ערוך להלכה, או כהצעת ר"י קטן: כמות שהוא אי ארוך להלכה, ואפשר לתקן באופנים אחרים.

השו"ע לא מהש"ס,⁶⁶ א"כ אין בזה משום אל תשכון באהליך עולה, ואפי"ה השמטות של הצנזורה נהי דמצוה גמורה איכא להשלים החסר, אבל גם בזה אין חסרון הזה יכול לגרום בלבול בהוראה וכיו"ב.⁶⁷

אבל בין בזה בין בזה עכ"פ תבא עליו ברכה איכא בודאי, וגם מצוה לתקן, וע"כ השבושים שמזדמנים לכם דרך עבודת הקודש שלכם בודאי מצוה לתקן ובפרט במקום שרואים בעליל שהוא מטעות המדפיסים, אבל לחפש עוד אין שום חיוב נגד מה שנדפס כבר עשרות פעמים, אבל בדרך תבא עליו ברכה אם אפשר כן ולהמציא לכלל ישראל דבר מושלם ומתוקן ביותר מה טוב ומה נעים ותבא על כ"ת ברכת טוב.

למדנו מדבריו כי איסור של אל תשכון באהליך עולה, מוסב רק על טעויות היכולות לגרום למכשול הלכתי, אבל טעויות אחרות אינן בכלל זה. עם זאת, ספר שלא הוגה כלל, יש מצוה להגיהו משום אל תשכון באהליך עולה.

עוד למדנו כי הואיל תוסח ש"ס וילנא הוגה בשעתו כשהדפיסוהו, לכן אין מוטלת חובת הגהה על מי שמדפיסו פעם נוספת. אכן אם ימצאו המדפיסים, תוך כדי עבודתם, כי יש בנוסח וילנא טעויות, ברור שיש לתקן.⁶⁸ מכל מקום אם המדפיס עומד על כך שהוא בכל זאת רוצה לבדוק את הנוסח, תבוא עליו ברכה.

דומה אפוא שר"ש וזנר אינו רואה הכרח מיוחד לחזר אחר כתבי יד ולבדוק שינויי נוסח. ברור שלדעתו אין צורך להשקיע בכך ממוץ רב. אפשר שזו הסיבה כי בין ההסכמות של גדולי תורה שנדפסו בראש הספר כפי שהוזכר לעיל, לא מצויה הסכמתו של ר"ש וזנר.

יש לציין למהדורה נוספת של הדפסת התלמוד, הנקראת מהדורת ארץ ישראל, היוצאת לאור ע"י אהרן בלום ואחים פוגל, תשס"א. מהדורה זו אינה כוללת שינויי נוסח כל עיקר. מטרתה העיקרית של המהדורה היא הדפסתו של דף התלמוד בצורה נאה ביותר ונוחה ללומד. לצורך כך הוגדלו הרווחים בין השורות בדף התלמוד ובמפרשים, ואף צורת האותיות נתחדדה יותר. אין ספק כי העיון בדף זה הוא נוח מאוד. לענייננו חשוב לציין לפרט מסויים בדברי המוציאים לאור: "מהדורת ארץ ישראל מסודרת מחדש באותיות

66 על יסוד דברים אלה כתב ר"ד טהרני, שו"ת דברי דוד, חלק א, ביתר עלית, תשנ"ח, י"ד, סי' סח, כי יש חובה להגיה את השו"ע שלפנינו. הוא מציין בהמשך דבריו שמונה מקומות, שבהם יש שינויי נוסח בין שו"ע דפוס ראשון לדפוסים שלפנינו.

67 לכאורה לא צדק בזה, שהרי יש חילופים בין סתי, גוי וכד', וכמה מהם הראנו בפרק שלושה עשר, סעיף ה, אות (ד), ובהערות שם. יתר על כן, בנוסף לחילופים, גרמה הצנזורה להשמטות ולחסרונות הן בתלמוד והן בספרי הפוסקים, ראה לדוגמה דברי ר"צ הילמן, 'מפגעי הצנזורה שלא נודעו לרבים', צפונות, ד (תשמ"ט), עמ' סב-סח, ויש עוד דוגמות לכך.

68 אבל יש לשאול, הרי יתכן שתוך כדי ההדפסה יפלו טעויות חדשות ומה יהיה עליהן. יש לשים לב כי בשאלה נזכר שהמדפיסים רוצים לצלם את דפוס וילנא, ואולי משום כך שאלה זו לא הועלתה לדיון, או שמא אין לחוש עד כדי כך.

בהירות... בצורת דפוס וילנא". לאמור, למרות שמדובר בסידור חדש, הרי שהם שמרו את העימוד של דפוס וילנא בכל שורה ושורה בתלמוד, ברש"י ובתוספות. תן דעתך, אין מדובר כאן על שמירה של הדפים באופן כללי, שהרי דבר זה מקובל מאז ומעולם, אלא מדובר כאן על שמירת אורכה של שורה מדברי התלמוד מהדורת וילנא. לאמור, השורה במהדורה החדשה תשאר באותו אורך, ותכלול את אותן מלים ממש. יתר על כן. אין מדובר כאן רק בשמירת שורות התלמוד, אלא לראשונה אנו שומעים על הקפדה זו גם בדברי רש"י וגם בדברי התוספות.⁶⁹ למדנו מכאן עד כמה היתה גדולה השפעתו של דפוס וילנא.

ז. עוד על השפעת דפוס וילנא ודפוסי צילום

כהמשך האמור בסעיף הקודם, היה אפשר גם לבדוק מה היתה השפעת דפוס וילנא על צורת ההדפסה ועל הנוסח של ספרים נוספים, כגון מדרש, משנה, עין יעקב ועוד. בדיקה זו אינה מיוחדת דווקא לדפוס וילנא, אלא היא מופנית כלפי כל מהדורות הספרים שיצאו לאור לאחרונה. שהרי כל המהדורות הללו, או חלקן הגדול, שימשו כבסיס למהדורות צילום. לאמור, כאשר מדפיס רוצה לצלם ספר שנדפס כמה פעמים, ברי לנו כי כבסיס לצילום הוא יבחר במהדורה האחרונה של אותו ספר. זאת הואיל והוא סבור, ובמידה רבה של צדק, כי מהדורה זו היא הטובה יותר לצילום, הן מבחינה איכותית, והן מבחינה צורתית. נמצא כי צילום מהדורות אלו חוסך למדפיס הוצאה כספית ניכרת, וגם מאפשר הדפסה מהירה. על ידי כך "מציפות" מהדורות צילום אלו את העולם היהודי, וכל מעיין באשר הוא, מעיין באותה מהדורה. לשון אחר, בידי כל מעיין מצוי אותו נוסח. ברור כי עובדה זו, שלפנינו נוסח אחיד, גורמת לכך שלמעיין נדמה כי הנוסח הזה הוא הנוסח הנכון.

מאידך גיסא, ההתפתחות של דפוס הצילום פועלת גם בכיוון הפוך. לאמור, היות שדפוסי הצילום הם זולים ביותר, קיימת כיום אפשרות זולה מאוד לצלם דפוסים ראשונים גם של ספרים נדירים ביותר. עד לפני שנים אחדות היה אדם צריך לכתת רגליו לספריות שונות, ולבדוק מה היה הנוסח באותם ספרים. אם הדבר היה עליו לטווח, הרי שהיה עליו לבקש מאדם נאמן שיעתיק בעבורו נוסח זה. החסרון שבשיטה זו גלוי לכל. ברם בדורותו נשתנה המצב. בימינו יכול כל אדם לראות בעצמו, ועל נקלה, את הנוסח של דפוס ראשון של המשנה, של התלמוד, וכד'. הוא יכול גם לראות את צורת ההדפסה, את אותיות הדפוס, ועוד כהנה וכהנה. נמצא, כי דווקא דפוס צילום הוא זה המאפשר לנו להשוות את הנוסח הנמצא בידנו עם הנוסח המתאים לדפוסים הראשונים. השוואה זו גם מאפשרת לבדוק אם הנוסח שבידנו עבר אי אלו שינויים, מאז שנדפס לראשונה ועד שהגיע לצורתו הנוכחית.

69 אבל במפרשים שנדפסו בגליון, כגון ר' חננאל, תוספות ר"ד וכד', הם לא שמרו על כך. אפשר שהסיבה לכך היתה אילוצים טכניים שעמדו בפניהם.

עייין זה, אף שהוא קרוב מאוד לנושא שאנו דנים בו, יצרך אותנו לסקירה רחבה ומפורטת על כל המהדורות של הספרים הללו, ויתרחבו הדברים יתר על המידה. כמו כן, עייין זה יגררנו גם לדון בשאלות נוספות, הקשורות לדרך ולצורה של הדפסת מהדורה עממית או מהדורה מדעית, ומה ההבדל בין שתי מהדורות אלו וכדומה. נושאים אלו אינם עיינו כאן, ואנו נדון בהם ברצות ה' במקום אחר.

שער רביעי

ההגהות בדפוסים של משנה תורה לרמב"ם